

OSMANLI TOPRAK DÜZENİ VE BU DÜZENİN KÖKENİ

Zeynel DİNLER *

Anadolu Selçuklularının uç beyi durumunda olan Osmanoğullarının Dünya-
nın sayılı imparatorluklarından biri haline gelmesinde, kuşkusuz uyguladıkları toprak düzenin büyük katkısı olmuştur. Bu çalışmada, zamanla bozularak Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte tarihe karışmasına karşın, günümüz Türkiye'sinin toprak insan ilişkilerinde iz bırakan bu toprak düzeninin kökeninin araştırılmasına ve özellikle Osmanlıların kuruluş ve gelişme dönemlerinde uygulanan şeklinin ortaya konulmasına çalışılmaktadır.

H.A. Gibbons, 1916 yılında yayınlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*¹ adlı eserinde, Osman Gazi'nin dördüzyü savaşıya sahip çobanlıkla geçinen küçük bir kabilenin reisiyken, kısa zamanda büyük bir imparatorluk haline geldiğini belirtir. Gibbons'un Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu hakkındaki tartışılır tezi, batılı yazarlarca fazla irdelenmeden kabul edilmekle birlikte, tarihçilerimiz tarafından şiddetle eleştirilmiştir². Öte yandan, Osmanlı toplum ve toprak düzeni üzerinde çalışan yazarlarımızın görüşleri, üç grup altında toplanabilir. Bu tartışmaya girme-

* Prof. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Gibbons, H.A., *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916. Türkçe çevirisi, R. Hulusi, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul, 1928.

2 Gibbons'un Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu hakkındaki tezi şu şekilde özetlenebilir:

— Osman Gazi'nin babası Ertuğrul, Moğol istilası önünde Harzem'den kaçıp, Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubat devrinde Anadolu'da Söğüt'de iskan edilen küçük bir aşiretin reisidir.

— Osman Gazi'nin aşireti, çobanlıkla geçinmektedir. Müslümanların oturduğu yörelere geldikten sonra, soydaşları olan Selçuklular gibi İslamlığı kabul etmişlerdir. Yeni Müslüman olan Osmanlılar, civarlarındaki Hıristiyan Rumları da kısa sürede Müslüman yaptılar. Öyle ki, 1290 ile 1300 yılları arasındaki 10 yıllık sürede Osman Gazi'nin küçük kabilesi ile Müslümanlığı kabul eden Hıristiyan Rumların oluşturduğu Osmanlı ırkı ortaya çıktı.

— Hıristiyan Rumların İslamlığı kabule zorlanmalarında, devşirme yeniçeri teşkilatı da ayrıca etkin olmuştur. (Yeniçerilik I. Murad devrinde başlar). Bkz Köprülü F., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ötiken Neşriyatı, İstanbul, 1981, s. 36.

— Özellikle M. Fuat Köprülü'nün *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (Ötiken Neşriyatı, İstanbul, 1981) ve *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (A.g.e.) adlı eserleri, Gibbons'un bu tezini çürütmek amacıyla kaleme alınmış yapıtlardır.

mekle beraber, açıklamalarımızı bütünlemesi bakımından, bu alanda farklı görüşte olan yazarların adlarını ve eserlerini belirtmekte yarar görüyoruz ³.

Bir grup yazar, Osmanlı toplumunu "kendine özgü ayrıntıları" olan *merkeziyetçi feodalite* olarak nitelendirirler. Bu grubu oluşturan yazarlar arasında İsmail Hüsrev ⁴, Behice Boran ⁵, Kurthan Fişek ⁶, Hüseyin Avni Şanda ⁷, Suat Aksoy ⁸, N.A. Poliak ⁹ sayılabilir.

Genellikle tarihçilerin oluşturduğu bir ikinci yazarlar grubu, Osmanlı toplum ve toprak düzenin tamamen *kendine özgü* olduğunu, batıdaki feodaliteye benzemediğini savunmaktadırlar. Bu grubu oluşturan yazarlar arasında Ömer Lütfü Barkan ¹⁰, M. Fuat Köprülü ¹¹, Mustafa Akdağ ¹², Halil İnalçık ¹³ ve Niyazi Berkes ¹⁴ sayılabilir.

Osmanlı toprak ve dolayısıyla toplum düzenini "*Asya Tipi Üretim Biçimi*" ne benzeten yazarlar, aynı zamanda bu üretim biçimini Osmanlıların geri kalışlarını açıklamakta "tarihsel yaklaşım" varsayımı olarak kabul etmektedirler. Bir üçüncü grubu oluşturan bu yazarlar arasında Sencer Dıvıççoğlu ¹⁵, Muzaffer Sencer ¹⁶ ve

- 3 Bu konudaki tartışmalar ve yazarların savları hakkında daha geniş bilgi için şu çalışmalara başvurulabilir: Sencer, M., *Osmanlı Toplum Yapısı*, Yöntem Yayınları, No: 13, İkinci Baskı, İstanbul, 1973, s. 9-102; Tezel, Y., "Cumhuriyetin devraldığı tarımsal yapının tarihsel oluşumu üzerine bazı düşünceler" *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXVI, No: 4, Aralık 1971, s. 237-239; Sencer, M. *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, 1968.
- 4 Hüsrev, İ. *Türkiye Köy İktisadiyatı*. Kadro Mecmuası neşriyatından II., İstanbul, 1934.
- 5 Boran, B., *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. Gün Yayınları. İstanbul 1968 ve Boran, B. "Metod açısından feodalite ve mülkiyet I-II" *Yön Dergisi*, Sayı: 50-51, Aralık, 1962.
- 6 Fişek, K. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Ankara, 1969.
- 7 Şanda, H.A., *Reaya ve Köylü*. İkinci Baskı, İstanbul, 1975.
- 8 Aksoy, S., *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi*, Ocak 1969.
- 9 Poliak, N.A. "İslam feodalizmi" (Çev. H.Z. Ülken), *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 1, İstanbul, 1942, s. 250-270.
- 10 Barkan, Ö.L., *Türkiye'de Toprak Meselesi*. Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980. Barkan'ın daha önce yayımlanmış olan makalelerinin bir araya getirildiği bu kitabın içindeki özellikle şu bölümlerde, bu görüş savunulmaktadır.
— "Türkiye'de Servaj Var mıydı?" (s. 717-724).
— "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü" (s. 725-788).
— "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı" (s. 873-895).
— "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları" (s. 125-149).
- 11 Köprülü, F., *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. A.g.e. ve Köprülü, F., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, A.g.e.
- 12 Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt: I ve II, İstanbul, 1974.
- 13 İnalçık, H. "Ottoman Methods of Conquest" *Studia Islamica* ve İnalçık, H.; *The Nature of Traditional Society* (Political Modernisation in Japan and Turkey), Princeton Univ. Press. 1964.
- 14 Berkes, N., *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt: I, İstanbul, 1969, Cilt: II, İstanbul, 1970.
- 15 Dıvıççoğlu, S., *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İkinci Baskı, İstanbul, 1971.
- 16 Sencer, M., *Osmanlı Toplum*. A.g.e. ve Sencer M. *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, 1968.

İdris Küçükömer¹⁷ sayılabilir.

Biz bu üç grupta toplanan yazarlar arasındaki görüş farklılıklarından kaynaklanan tartışmaları bir tarafa bırakarak, önce Osmanlı toprak düzeninin kökenini ve daha sonra da kuruluş ve gelişme döneminde uygulanan toprak düzeninin özelliklerini belirtmeye çalıştık.

I. OSMANLI TOPRAK DÜZENİN KÖKENİ

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve gelişme döneminde uyguladığı yaygın toprak düzeni olan Mir-i Arazi rejimi, bizzat Osmanoğulları tarafından tüm etkilerden uzak bir şekilde mi ihya edilmiştir, yoksa başka toplumlardan mı alınmıştır? Yada, bir veya birkaç toplumdaki örnekler esas alınarak, böylesi bir düzen zamanla geliştirilmiş midir?

Bu soruların yanıtını araştırırken Osmanlı toprak sistemini mutlaka belirli bir topluma yadaırka, hatta büyük bir devlet adamına mal etmek çabası kanımızca hatalı bir yoldur. Ö.L. Barkan'ın bilimsel hayatını vakfettiği bu konuda vardığı sonuç, bize yol gösterici oldu. Ö.L. Barkan'a göre, "Osmanlı tımar sistemi muayyen iktisadi şartların ve tarihi zaruretlerin neticesi olarak, muhtelif devirlerde türlü bölgelerde kendiliğinden meydana çıkması mümkün ve bu bakımdan muayyen bir ırk ve medeniyetin bir imtiyazı veya bazı büyük devlet adamlarının bir icâdı addedilmesi caiz olmayan içtimai bir hadisedir."¹⁸

Şu halde, ad yada şekil benzerliklerinden çok, tımar sisteminin hangi tarihi koşulların etkisiyle, nasıl ortaya çıktığını ve özellikle Osmanlıların gelişmesinde nasıl bir rol oynadığını belirtmeye çalışacağız. Bunun için de Osmanlılardan önceki dönemlerde Anadolu'daki toprak-insan ilişkilerinin nasıl olduğuna kısa bir bakış yararlı olacaktır.

Bilindiği gibi, Anadolu'nun Türkleşmesi Horasan'da kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, Orta Asya'dan devamlı gelen göçebe Oğuz kabilelerine yeni yurt arama çabasıyla Anadolu'yu istilası sonucu olmuştur.

Orta Asya'dan göç ettikten sonra İslamiyeti kabul ederek Büyük Selçuklu Devletini ve daha sonra bunların devamı olan Anadolu Selçuklu Devletini kuran Türklerin toprak düzeninde, kuşkusuz Türk ve İslam gelenekleriyle toplum düzenlerinin etkileri vardır. Bu nedenle, Anadolu Selçuklularının devamı olan Osmanlılar'ın toprak düzenlerinin kökenini araştırırken, Türkler'in İslamiyet'i kabul etmeden önceki dönemlerdeki toplum yapısı ve mülkiyet kurumlarıyla, İslami toprak düzeninin nasıl olduğunu ayrı ayrı inceledikten sonra bu ikisinin sentezi olan Selçuklu toprak düzenini ortaya koymamız uygun olacaktır.

A. Türklerde İslamiyet Öncesi Dönemde Toplum Yapısı ve Mülkiyet Kavramı

Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden önceki dönemlerdeki toplum düzenlerine ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır. Bunlar, mezar taşları üzerindeki yazıtlardan

17 Küçükömer, İ., *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, 1969.

18 Barkan, Ö.L., "Tımar Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 293.

elde edilen bilgi kıvrıntılarında öteye gidememektedir. Bu yazıtlardan, Türklerin göçebe yada yarı göçebe oldukları, aşiret (boy) şeklinde yaşadıkları, genellikle avcılık ve hayvancılıkla geçindikleri anlaşılmaktadır. Yerleşik tarıma henüz geçmemiş olan Türklerin, toprak mülkiyeti düzenlerinin nasıl olduğunu saptamak güçtür. Hayvancılıkla geçinen göçebe aşiretler için arazi mülkiyeti, arazi üstünde hareket eden bir kullanma şeklinde söz konusudur. Hayvanlar üzerinde ise özel mülkiyet vardır ve bunun miras yoluyla geçtiği anlaşılmaktadır ¹⁹.

Bir başbuğ etrafında oluşan göçebe Türk İmparatorlukları, aralarında kuvvetli bağ olmayan ve beyler tarafından yönetilen kabilelerin birleşmesinden oluşmuştur. Bu İmparatorlukların fonksiyonları, temel tarım ürünlerinin komşu ülkelerden yağma yada haraç şeklinde alınarak, beslenme sorununun sağlanmasına yöneliktir. Elde edilen ganimetler ise başbuğ ve ailesinin malı sayılmakla birlikte, savaşa katılan aşiret reisleri arasında üleştirilmiştir ²⁰.

Başbuğ etrafında toplanan kabilelerden oluşan İmparatorlukların ömrü, genellikle çok kısa olmuştur. Başbuğun ölümünün ya da bir yenilginin imparatorlukların dağılması için yeterli olduğu görülmektedir ²¹. Orta Asya steplerinde yaşayan ve talanla geçinen savaşçı Türkler, imparatorlukların çökmesi ile beslenme sorununu halletmek için zaman zaman göç etme durumunda kalmışlardır. İşte, Asya'dan Batı'ya doğru geçiş yolu olan İran ve Anadolu yaylalarına yönelen bu göç dalgaları Selçuklu İmparatorluğunun ortaya çıkmasını hazırlamıştır. Oğuzlardan, Dadakoğlu Selçuk Subaşı, 985 sıralarında, Siderya kıyılarında müslümanların oturduğu yöreye gelmiş ve sağladığı askeri başarıların sonucunda, Orta Asya'dan yeni göç dalgalarının gelmesine ve bu yörede toplanmalarına yol açmıştır. Aşağı yukarı 50 yıl sonra, Selçuk'un torunu Tuğrul Bey'in Nişabur'u zaptetmesiyle Selçuklu Devletinin kuruluşu, Kuzey İran'a göç dalgalarını hızlandırmıştır ²². Türklerin yerleşik duruma geçmeleriyle, İslamiyeti kabul etmeleri aşağı yukarı bu tarihlere rastlamaktadır. Dolayısıyla, İslamiyeti kabul ile birlikte tarıma da başlayan Selçukluların, toprak düzenlerinin oluşmasında, Orta Asya gelenekleriyle birlikte İslamiyetin de etkisi olmuştur. Bu nedenle, Selçuklular'daki toprak düzenini incelemeyen önce, öz olarak İslami toprak düzenini anımsamakta yarar görüyoruz.

19 Tezel, Y., "Anadolu'da Toplumsal Kuruluşların Eklemlenmesi Açısından Osmanlı, Osmanlı Öncesi İlişkisi" *Toplum ve Bilim*. Sayı. 3, Güz, 1977, s. 15 ve Sencer, M., *Osmanlı Toplumunu*, A.g.e. s. 188-193.

20 Göçebe Türk aşiretleri, devamlı yer değiştirirken, sık sık başka aşiretler yada yerleşik topluluklarla çatışmak zorunda kaldıklarından, savaşa her an hazır, silahlı bir orduya benzemektedirler. Savaşta oldukça başarılı olan bu göçebe aşiretler, dünyanın en iyi süvarilerini çıkarmış ve yerleşik toplumlara karşı can alıcı bir askeri-siyasi üstünlüğe sahip olmuşlardır (Bkz. Tezel, Y., "Anadoluda Toplumsal....." A.g.e., s. 15). Yerleşik tarıma geçmiş olan Çinlilerin Türklerin talanlarından kurtulmak için Çin Seddi'ni yapmaktan başka çareleri kalmamıştır. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Orkun, H.N. *Türk Tarihi*, Ankara, 1946).

21 Sencer, M. *Osmanlı Toplumunu*..... A.g.e., s. 202.

22 Ayrıntılı bilgi için bkz. Toğan, Z.V. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Cilt I, İstanbul, 1946 ve Sencer M. *Osmanlı*... A.g.e. s. 204-205.

B. İslami Toprak Düzeni

İslamiyetin ilk yıllarında, savaşlardan elde edilen ganimetlerin beşte biri Allahın sayılmış, beşte birden arta kalan kısım ise savaşa katılanlar arasında dağıtılmıştır²³. Allahın sayılan ganimetleri Hz. Muhammet almış, ölümünden sonra ise ganimetlerden kendisine düşen topraklar Halife Ebubekir tarafından, Hz. Muhammet'in varislerine verilmeyip²⁴, müslüman cemaatine maledilmiştir.

Hz. Muhammet'in sağlığında ganimet olarak kendisine düşen topraklarla, boş toprakların bir kısmını Müslüman cemaatı adına alıkoymas, daha sonra halifelere benzer uygulamada bulunmada yol gösterici oldu. Böylece fethedilen yeni toprakların mülkiyetinin emin bir gelir kaynağı (fey) olarak korunması esası benimsendi ve müslümanların taksim kabul etmez ortak malları oluştu²⁵. Özellikle istila sonucu sahipsiz kalan toprakların, devlete ait vergilerini ödemek koşuluyla şahıslara terk edilmesiyle doğan ve 'ikta' adını alan rejimin, Halife Ömer zamanında ortaya çıktığı belirtilmektedir²⁶. İкта edilen toprakların sahipleri devlete, arazinin verimliliğine, haraci yada öşri olmasına göre değişen bir vergi vermekle yükümlü idiler. Mu'aviye döneminde (m. 661-680) ikta edilen topraklardan hazineye sağlanan gelirin 12.000.000 dirhem olduğu saptanmıştır. Bu rakam, ikta edilen toprakların, askeri yada sivil, bir takım hizmetler karşılığı değil de, gelir amacıyla verilmiş olduğunu göstermektedir²⁷. Buna karşın, sadece vergi geliri karşılığı verilen iktaların, Abbasiler döneminde Türklerin askerlik görevini yoğun şekilde yüklenmeleriyle birlikte, para ekonomisi sarsıntı geçirince, askerlik hizmeti karşılığı verilme-ye başlandığı görülmektedir. Böylece birçok yerlerde vergileri de toplayan kuman-

-
- 23 İslamiyetten önce Arap reisleri, savaş sonucunda elde ettikleri ganimetten pay alırlardı. İslamiyette, ganimetin beşte birinin Allaha (resulüne, onun ailesine, yetimlerine, muhtaçlara ve yolda kalanlara) ait olduğuna dair Bedr muharebesinden biraz sonra ayet (VIII, 42) nazil olmuştur. Fazla bilgi için bkz. Juynboll W. Th. "Ganimet maddesi" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, s. 716.
- 24 Hz. Muhammed'in varisleri bu toprakları istemiş, fakat Halife Ebubekir, Hz. Muhammet'in "bu mülkler Allah tarafından hayatımda bana verildi, öldüğüm zaman Müslümanların olacaktır" şeklindeki bir sözüne dayanarak, toprakları müslüman cemaate kazandırmıştır. Barkan, Ö.L., "Türkiye'de toprak meselesinin hukuki esasları" *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu eserler 1, Gözlem Yayınlar, İstanbul, 1980, s. 138.
- 25 Barkan, Ö.L., "Türkiye'de toprak...", A.g.e., s. 138.
- 26 Turan Osman, "İkta Maddesi" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, s. 950. Öte yandan, İslamiyetin ilk zamanlarında, çok eski zamanlardan beri sahipsiz ve ayrıca işlenmemiş topraklar, mülkiyeti devlete ait olmak üzere, "cemaatin kendilerinden istedikleri hizmetleri yerine getirmelerini sağlayacak bir biçimde özel kişilere yada topluluklara verilmekteydi". Bu ayrıcalığa "katı'a" deniliyordu. İkta ile katı'ayı birbirine karıştırmamak gerekir. Cahen, "L'evolution de l'iqta", *Annales*, 1953, Aktaran Yerasimos S., *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 72-75.
- 27 Turan Osman, a.g.e., s. 951. İkta sistemi için ayrıca bkz. CAHEN "L'evolution de l'iqta", *Annales*, 1953 CAHEN, Pre Ottoman Turkey, Londra, 1968 ve Yerasimos, S., *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 72-75.

danlar, maiyetlerindeki askerlerin masraflarına karşılık olarak hesap edilen vergileri tahsil ettikleri yörelerin iktâ sahipleri olmuşlardır²⁸. Bu uygulamanın Selçuklular-daki iktâ ve Osmanlılardaki Miri toprak sisteminin temellerini oluşturduğu²⁹ söylenebilir³⁰.

C. Selçuklu Toprak Düzeni

Oğuzlar'a bağlı Dadak oğlu Selçuk'un torunu Tuğrul Bey'in 1038'de kurdu-ğu Selçuklu Devleti'nin toprak rejimi, Moğol³¹ ve Bizans³² kurumlarından da

28 Turan O., A.g.e., s. 951.

29 Sencer, M., *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, 1968, s. 197.

30 Ömer Lütfi Barkan, bu kanıda değildir. Ona göre, İslami denilen toprak tasarruf şekilleri ve bu şekillerin dayandığı esaslar o kadar çeşitlidir ki, dört imamın dört türlü rey ve her yeni vaziyet karşısında yeni bir karar vermiş bulunan Peygamberin hareketlerini örnek tutarak miri topraklar kadar, dünyanın herhangi bir yöresindeki herhangi bir toprak rejimini açıklamak olasıdır. İslami toprak tasarrufuna, Barkan'a göre, muhtelif zaman ve mekanlarda uygulanmış olan çeşitli toprak rejimlerinin bir koleksiyonu gözü ile bakılabilir. Barkan, Ö.L., "Türkiye'de Toprak...." A.g.e., s. 143.

31 Moğollarda topraklar (yalnız henüz tarıma geçilmediğinden bu topraklar genellikle otlak şeklindedir). han soyuna aittir. Han, tımarları, kendi soyundan olanlara, askeri görev karşılığı vermekte idi. Bazı kişilere, askeri görev karşılığı toprakların vergilerinin bir kısmının bırakılması şeklinde olan Selçuklu iktâ sisteminin oluşmasında Moğollar'ın bu tımar sisteminin etkili olduğu söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Vladimirstov, B.Y. *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, T.T.K. yayınları, Ankara, 1944 ve Sencer, M., *Osmanlı . . .*, A.g.e., s. 206-209.

32 Gerek Bizans ve gerek Balkanlarda, *askeri görevlere bağlı dirlik* (Pronia) şeklinde tımarların varlığı bilinmektedir. Bizans'taki askeri görevlere bağlı dirlikler hakkında geniş bilgi için bkz: Barkan, Ö.L., "Türkiye'de toprak. . ." A.g.e. s. 135-138.

M. Fuat Köprülü, Bizans'taki pronia (pronoya) usulünün Selçuklu iktâlarına ve hatta daha sonra açıklayacağımız Osmanlı tımarlarına oldukça benzediğini belirtmektedir. Köprülü'nün verdiği bilgilere göre: "Bizans'ta pronia (pronoya) usulü Michel VII. Doukas zamanında başlamakla beraber bilhassa Komnene'ler zamanında gelişmiştir. Bu aileye mensup hükümdarlar, devletin ihtiyacını sağlamak için, her köylüye meskun araziye muvakkat ve şartlı olmak üzere bazı kimselere askeri hizmet mukabili olarak veriyorlardı. Tevcih edilen arazi, yalnız devlete ait olan araziydi; kiliseye veya Aristokrasiye ait arazi bundan müstesna idi. Bu tevcih ancak şahsi mahiyette idi ve buna nail olan şahıs, onu satmak yahut mirasçılara bırakmak, veya hibe etmek hakkına malik değildi. Buna karşılık askeri hizmetle mükellefi; ve kendisinden başka bir miktar efrat tedarik etmek ve onları beslemek, teçhiz etmek vazifesi de kendisine düşüyordu. Uhdesinde pronia bulunan kimse, o arazinin sahibi değildi; devlet o toprak üzerindeki hukukundan bir kısmını, yaptığı askeri hizmete mukabil ona bahşetmişti ve bazı kazai, inzibati, mali selahiyetleri de haizdi. Bununla beraber, devlet bütün hukukunu ona bırakmış değildi; asıl toprak sahiplerinin vermeye mecbur oldukları vergilerden bir kısmını veya buna mukabil maktu bir meblağı devlet hazinesine teslim mecburdu. Vergileri azaltıp çoğaltmak hakkı doğrudan doğruya devlete aitti; kanunsuz tahsilatta bulunanların pronia'ları ellerinden alınmıyordu. Bunlar kendilerine verilen arazide oturmaya mecburdular". (Köprülü, M.F. *Bizans müesseselerinin....* a.g.e., s. 123-124).

etkilenmekle birlikte, genellikle göçebe Türk sosyal örgütüyle, İslami toprak düzeni- nin bir sentezi olmuştur. Başbuğ'un yönetiminde bir ordu şeklinde örgütlenmiş olan göçebe aşiretlerden oluşan Türk İmparatorluklarının sosyal yapısı, İslamiyetteki iktâ sistemine askeri bir karakter kazandırarak, Selçuklu iktâ'nın oluşmasını hazırlamıştır³³. Askeri görevler karşılığı verilen Selçuklu iktâlarının ortaya çıkışı ise, hemen olmamıştır. Devletin kuruluş safhasında, eski devirlerdeki askeri olmayan, sadece vergi karşılığı verilen iktâlar, olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Tuğrul Bey, askerlerinin giderlerini göçebe dönemlerindeki esaslara göre hükümlerle altındaki ülkelerden iltizam yada başka şekillerde sağladığı gelirlerle karşılamaktaydı. Asya'dan durmadan gelen Oğuz kitleleri büyük sorun olmaya başladı. Bu göçmen selinin İran'da tutulması, onların etrafa taşmasına ve zamanın zengin İranındaki sosyal ve ekonomik düzenin yıkılmasına yolaçabilir, yani İmparatorluğu sarsabilirdi. Alparslan'ın 1071 Malazgirt zaferinden sonra, Orta Anadolu steplerine Türk kabileleri yerleştirildi. Görüldüğü gibi, Anadolu fütühatının geçici bir akın, askeri bir hareket niteliğinde kalmayarak, sistematik bir yerleşim niteliğini almasında, Orta Asya'dan gelen bu yoğun ve devamlı Türk göçü hareketi birinci derecede etkin olmuştur³⁴. Öte yan-

Bu açıklamalar gösteriyor ki, Bizans pronia'ları Selçuklu iktâlarına büyük benzerlik göstermektedir. Acaba hangisi, hangisinden esinlenmiştir. M.F. Köprülü'nün belirttiği gibi, Bizans'lar bu sistemi XII-XIII. asırlarda Türklere almış olamazlar mı? Bizanstinistlerin, pronia'ların orijinini araştırmaları ve Türklere ne kadar esinlendikleri ortaya çıkarmaları gerekir. Yoksa, ikisi arasındaki benzerliğe işaret ederek, Selçuklu iktâsı yada Osmanlı tımarı Bizans pronialarından alınmıştır hükmü çok yüzeysel kalmaktadır.

Bu çalışmada, daha önce de belirtildiği gibi, ne Osmanlı tımar sisteminin yada Selçuklu iktâ sisteminin Bizanstan alınıp alınmadığının isbatı, nede Osmanlı tımarının belirli bir ırk yada topluma mal edilmesi konusunda çaba göstermiyoruz. Amacımız, ad ve şekil benzerliklerini bir yana bırakarak, Osmanlı tımar sisteminin hangi tarihi koşulların etkisiyle, nasıl ortaya çıktığını ve Osmanlıların kuruluş ve gelişme dönemlerinde hangi özellikleri kavradığını ortaya koymaktır. Bunun içinde Osmanlı tımarının üzerinde Türk-İslam âleminin ne kadar etki etmiş olabileceği konusuna ağırlık veriyoruz.

33 Sencer, M., *Osmanlı*. . . A.g.e., s. 220.

34 Köprülü, F., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. A.g.e., s. 86. F. Köprülü, Selçukluların Oğuz Türklerini Anadolu'ya iskan politikasını şu şekilde açıklamaktadır:

"Bütün XI. asır esnasında, hatta bu kadar keşif olmamakla beraber XII. asrın ilk yıllarında, Anadolu'ya doğru bu muhaceret hareketinin devamını görüyoruz. Selçuklu İmparatorluğu, Anadolu'ya iskan ederken, büyük ve kuvvetli aşiretleri muhtelif parçalara ayırarak birbirlerinden uzak sahalara sevk etmek suretiyle, irsi reislerinin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli etkin bir birliğin isyanı ihtimalini ortadan kaldırmak ve aşiret teşânüdü'nü kırarak milli bir teşekküle yol açmamak ve böylece Selçuklu sülâlesinin menfaatini korumak istemiştir; çünkü Anadolu'nun daha ilk istilası zamanlarında, reisi maiyyetinde bulunan, parçalanmamış keşif etnik vahdetlerin nasıl müşkilat çıkarabilecekleri tecrübe edilmişti. Bugünkü Anadolu'nun birbirinden çok uzak yerlerinde, Oğuz Türklerinin-Kınık, Afşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni vb. gibi-büyük şubelerinin isimlerinden herhangi birini taşıyan muhtelif köylere tesadüf edilmesi, Selçuklular'ın bu "parçalayarak iskan" usullerinin bir neticesidir. Bunda, başka amillerin de tesiri olmakla beraber, en esaslı amil, Selçuklu devletinin siyasetidir".

dan İmparatorluğu oluşturan bu göçebe unsurların, imparatorluğun ayakta durabilmesi için, askeri gücü oluşturması gerekiyordu. Bu göçebeler yerleşik düzene geçerken onların eski yaşayışlarındaki yağma ve çapulculuk hareketlerine son verilerek, devlete bağlı unsur haline sokulmalarında zorunluluk vardı. İşte Selçuklu devrinde toprağa bağlı bir ordunun oluşması, yani göçebelere arazi dağıtılarak, askeri iktaların teşkil edilişi olgusu, bu gereksinme ve zorunlulukların askeri amaçlarla birleştirilmesi, asker ve yönetici unsurlar ile köylü (reâyâ) arasındaki ilişki ve çıkarların ahenkleştirilmesi faaliyetlerinin bir sonucudur ³⁵.

Selçuklularda askeri iktalar Nizam-ül Mülk tarafından, Melikşah'a vezirlik yaptığı dönemde kurulmuştur ³⁶. Nizam-ül Mülk'ün "siyasetname" adlı eserinde, Selçukluların askeri iktâ sistemleri hakkında ayrıntılı bilgi vardır ³⁷.

Selçuklularda, iktâ topraklar dışında "Haraci" ve "Has" topraklar olmak üzere iki ayrı toprak daha vardı. "Haraci" topraklar, fethedilen yörelerde müslüman olmayan prenslerin yönetimine bırakılan ve İslami ilkelere göre, haraç alınan topraklardır ³⁸. Mülkiyeti Sultanın olan topraklardan, bizzat Sultan'a ait olanlara "has topraklar", askeri görevler karşılığında, Sultanın yakınlarına, devlet büyüklerine, emirlere yada savaşlarda yararlılık gösterenlere verilen topraklara da "iktâ" topraklar deniliyordu.

İktâ sahipleri, iktâlarının büyüklüğüne göre ³⁹, savaş zamanında belirli bir miktar asker ile orduya katılmak ve seferlerde gerekli erzak, at, silah ve çadır gibi donanımı da sağlamak durumunda idiler. Selçuklu ordusunun onda dokuza yakını iktâ askerleri oluşturuyordu ⁴⁰. İktâ sahiplerinin, tarımın gelişmesi için çaba harcamaları, iktâlarının ellerinde kalacağından emin olmaları, hatta evlatlarına miras yolu ile geçmesine bağlıydı. Bu nedenle, iktâların kaydı hayat koşulu ile verildiği, hatta iktâ sahibinin ölümü ile oğluna yada kardeşine ve hatta kölesine devredildiği kaydedilmektedir. Ne varki, bu süreklilik daha çok küçük iktâlar için titizlikle korunmuş, büyük iktâlar ise sık sık el değiştirilmiştir. Bunun da nedeni, büyük iktâ sahiplerinin merkeze karşı güçlü duruma geçmelerini önlemektir. Zira, bunlar şehzadeler, arasındaki taht kavgalarına katıldıkları gibi, merkez zayıflayınca, bağımsızlıklarını ilân edebiliyorlardı.

35 Turan, O., A.g.e., s. 952.

36 Turan, O., A.g.e., s. 953. Ayrıca sözkonusu kaynakta, iktâ rejiminin, Nizam-ül Mülk'ün dahiyane bir buluşu olmaktan çok, "eski Türk askeri ve idari ananelerini, yeni şartların icabına göre, tanzim etmekten ibarettir" denilmektedir.

37 Nizam-ül Mülk, *Siyasetname*, İstanbul Univ. Huk. Fak. Yayınları, İstanbul, 1954.

38 Kafesoğlu, İ., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, İstanbul, 1953, s. 164.

39 10 kişiden fazla asker besleyen iktâlar, büyük iktâ grubuna girmektedir. Buna karşın, bazen bir yada birkaç vilayeti içine alan büyük iktâ sahiplerinin emrinde 1000 ve hatta daha fazla asker bulunmuştur. Turan, O., A.g.e., s. 955.

40 Örneğin Melikşah zamanında 400 bine erişen ordunun sadece 46 binini merkez hassa kuvvetleri, kalanını iktâ askeri oluşturuyordu. Türkiye Selçuklularında, Alaeddin Keykubat döneminde ise 100 bine erişen ordu mevcudunun 88 binini iktâ askerleri oluşturuyordu. Bkz: Turan, O., a.g.e., s. 955.

Siyasetname'ye göre, reayanın iktâ sahibi tarafından ezilmemesi için, iktalara merkezce müfettişler gönderilerek, reaya ile iktâ sahibi arasındaki ilişkiler devamlı kontrol edilmiştir. İktâ sahibinin reaya üzerinde, kanunen almaları gereken vergileri (mâli hak) almaktan başka bir hakkı yoktu. Bu vergileri de zamanında ve iyilikle almak durumundaydılar. Reayaya kötü davranılması yada haksızlık edilmesi halinde reaya iktâ sahibini dergâha şikâyet edebilirdi. Reayaya kötü davranan iktâ sahibininse, iktâsı elinden alınırdı.

1071 Malazgirt savaşından sonra, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun uç beyi durumunu kazanan Anadolu Selçuklu Devletinde, müslüman olmayanlardan alınan topraklar askeri iktalar şeklinde kumandan ve savaşta yararlılık gösteren askerlere dağıtılmıştı. Bu şekilde, Türkmen kökenli askerlere dayalı iktalardan sağlanan güçlü bir orduya sahip olan Anadolu Selçuklu Devleti fetihci bir karakter taşımıştır. 1157 de ortadan kalkan Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yıkıntıları üzerinde kurulan Türk devletlerinde ve Anadolu Selçuklularında iktâ düzeninin korunduğu görülmektedir⁴¹.

Anadolu Selçuklularında, iktâ sahibi öldüğü zaman, evlatlarına ancak kendilerine ilk verilen iktalar geçmekte, terfilerle zamanla kazandıkları kısımlar ise başkalarına verilmekteydi. Zamanla, sipahiler ve ümera, iktâ topraklarını vakıf haline sokarak, hem hayır müessesesi kurarak sevap işleme, hem de vakıfın gelirinin bir kısmını çocuklarına bırakma olanaklarını sağlamaya yöneldiler. Bu şekilde miri toprakların vakıflara kayması ve devlet büyüklerinin geniş topraklar üzerinde malikaneler oluşturmaları, iktalı sipahi askerinin öneminin azalmasına neden olmuştur. Böylece, bir yandan devlet fetihci karakterini yitirirken, öte yandan Moğol akınlarına karşı koymayacak duruma geldi⁴². Bu ise Anadolu Selçuklu Devletinin sonunu hazırlayan olay oldu.

II. OSMANLI TOPRAK DÜZENİ

1276 yıllarından sonra, Moğol İhanlıların Anadolu'yu istilasıyla Selçuklu ordusu da fiilen ortadan kalkınca, iktâ sistemi sekteye uğradı. Doğu ve Orta Anadolu tamamiyle İhanlıların denetimi altına girdi. Bir yandan Moğol hanedanı içindeki çekişmeler, öte yandan Moğollara bağlı Selçuklu sultanları arasındaki taht kavgaları, Anadolu'da otorite boşluğunun doğmasına neden oldu. İşte bu dönemde, Anadolu'nun batı uçlarındaki Türkmen beyleri, Selçuklu örgüt ve kurumlarına dayanan beyliklerini kurmaya başladılar. Bu beylikler Selçuklu iktalarını bünyelerine alarak yeniden işgal ettikleri müslüman ve hıristiyan ülkelerine de götürdüler⁴³.

Bu beyliklerden biri de, Anadolu Selçuklu Sultanı tarafından Osman Gazi'ye verilen Söğüt-Domaniç bölgelerini kapsayan "İktâ" dan kaynaklanan Osmanlı Beyliği idi. Osmanlı Beyliği, Selçuklu "İktâ"ını esas alarak tımar sistemini oluşturmuştur. Öyle ki, Osmanlı Beyliği 14. yüzyıl başında Anadolu'dan varolan sosyal düzeni

41 Akdağ, M. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. Cilt: I, a.g.e., s. 36.

42 Akdağ, M., *Türkiye'nin* . . . Cilt. I, a.g.e., s. 38-39.

43 Turan, O., A.g.e., s. 957-958.

korumaya özen göstererek, yeni ilhak ettiği yerlerde yalnız eski tımar idarelerini değil, çok defa halkın alışkın olduğu eski tımar sahiplerini bile tımarları başında bırakmıştır ⁴⁴.

Selçuk iktası Osmanlılarca benimsenip tımar sistemi oluşturulurken, Selçukluların iktâ sistemi daha da geliştirilmiş ve bu sistem Tanzimata dek sürmüştür.

Osmanlı Devletinin kurulduğu XIV. yüzyıl başından, yıkıldığı XX. yüzyıl başına kadar geçen altı yüzyıllık sürede, Osmanlı toprak düzeni çeşitli değişiklikler geçirmiştir. Kuruluş yıllarındaki toprak düzeni ile yıkılış dönemindeki düzen arasında büyük farklılıklar vardır. Ne varki, biz burada Osmanlıların kuruluş ve gelişme dönemindeki toprak düzeni olan Miri Arazi Rejimini incelemekle yetineceğiz.

Osmanlı İmparatorluğunda topraklar, vergi yükümlülüğü yönünden "öşri", "haraci" ve "miri" topraklar diye üçe ayrılabilirdiği gibi, mülkiyet ve bağlı oldukları tasarruf şekli açısından da "miri topraklar" ve "mülk topraklar" olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Öşri ve haraci topraklar, mülk topraklar grubuna girmektedir. *Öşri topraklar*, zaptedilen yerlerde Müslüman Arapların, *haraci topraklar* ise Müslüman olmayanların mülkiyetinde bırakılan topraklardır. Öşri topraklara ⁴⁵ sahip olanlar devlete öşür adı altında bir vergi verirken, haraci toprakların ⁴⁶ sahipleri ise haraç adı altında bir vergi vermektedirler. *Miri topraklarsa*, mülkiyeti devlete ait olan ve Osmanlı İmparatorluğunun Anadolu ve Rumelideki tüm topraklarını kapsamına alan, başka bir deyişle Osmanlılarda hakim toprak rejimidir. Bu nedenle Osmanlı toprak düzeni başlığı altında, sadece miri toprak (arazi) rejiminden söz edilecektir.

44 İktalara öteki Anadolu Beyliklerinde de rastlanması, Osmanlıların tımar sistemini Selçuklulardan devraldıklarının bir kanıtıdır. Aşık Paşa-zade'nin verdiği bilgiye göre, I. Murad, Hamit-Oğlu'ndan satın aldığı şehirler civarındaki tımarları eski sahiplerine bırakmış, fakat ellerine yeni beratlar vermiştir. Öte yandan I. Beyazıt, Aydın ilini ve Menteşe beyliğini ele geçirincede eski tımar sahiplerini yerlerinde bırakmış, sadece kendi turasıyla onlara yeni beratlar vermiştir. Fatih Sultan Mehmet'te İsfendiyar Oğullarının topraklarını ele geçirdiğinde, yine eski tımar sahiplerinin hepsini yerinde bırakmıştır. Aktaran, Köprülü M.F., *Bizans*. . . A.g.e., s. 113-114.

45 "Öşri" topraklar Hicaz, Mekke, Medine, Yemen vb. gibi Arap ülkelerine verilen imtiyazlar sonucu ortaya çıkmıştır. Osmanlı topraklarına katılan bu ülkelerde yerli halka toprağının mülkiyeti verilmiştir. Dolayısıyla bu topraklar satılabilirdiği gibi miras yoluyla varislere de geçebilmektedir. Bu toprakların sahipleri devlete "öşür" denilen ve toprağın sulanma şekline göre onda birle onda yarım arasında değişen bir vergi vermekle mükelleftirler. Osmanlı İmparatorluğunda, sahibinin mülkü olan öşri toprakların miktarı çok azdır. Bkz: Barkan, Ö.L. "Öşür", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, A.g.e., s. 799.

46 Haraci topraklar, fethedilen yeni bir yörenin müslüman olmayan yerli halkına bırakılan topraklardır. Her çeşit tasarruf hakkına sahip olunan bu toprakların sahipleri, şahıs başına ödenmesi gereken "haraç" tan başka, emlak vergisi niteliğinde olan bir "haracı muvazzaf" ve ürünler üzerinden olmak üzere "haracı mukaseme" vermekle yükümlüdürler. Hammer Von J, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Cilt. II (Çev. M. Ata), İstanbul, 1966, s. 62.

Selçukluların "askeri iktâ" larını "tîmar" ⁴⁷ adı altında benimseyerek zamanla gereksinmelerine uygun olarak daha da geliştirilen Osmanlıların toprak düzenine, miri arazi rejimi denilmektedir. Bu rejimin en önemli özelliği toprağın rakabesinin (çıplak mülkiyetinin) Beytülmale (Devlete) ⁴⁸ ait olması, toprağı işleyen köylülerin ödedikleri vergilerinse, Sultan tarafından başta askeri olmak üzere bazı görevler karşılığında çeşitli kimselere bırakılmasıdır.

Osmanlıların kuruluş ve gelişme çağındaki miri toprak rejimini sistematik bir şekilde açıklayabilmek için, sırasıyla miri toprakların kimlere dirlik olarak verildiğini ve dirlik çeşitlerini, dirlik sahiplerinin haklarının ve görevlerinin ne olduğunu, reayanın hukuki statüsünü ve dirlik sahibi ile arasındaki ilişkileri ve nihayet Osmanlı ordusu ile toprak rejimi arasındaki ilişkileri ayrı ayrı açıklamakta yarar görüyoruz ⁴⁹.

47 Jean Deny, "tîmar" konusunda *Encyclopedie l'İslam'a* yazdığı bir makalede Osmanlılardaki tîmar sisteminin, Bizanslılardan taklit edilerek ortaya konmuş olacağını ve hatta Bizanstaki tîmar usulünün aynen korunmasıyla oluştuğunu belirtmiştir. Söz konusu makalesinde, tîmar sözcüğünün Bizanstaki pronya (Pronia) sözcüğünün karşılığı olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

Öte yandan Osmanlılardaki tîmar sisteminin Rumca "tîmarion" sözcüğünden alındığını öne süren yazarlar olmuştur. Bu yazarlardan ilki XVI. yüzyılda bu fikri öne süren Leunclavius olmuş, onu Baduies ve Du Cange izlemiştir. V.D. Simernov ve 1598'de Venedikli Lazarro Sovanza, Farsca'da tîmar kelimesinin bulunduğu söz etmiş ve Hammer'le birlikte birçok tarihçi tîmar sözcüğünün Farsca'dan alındığı fikrine katılmışlardır. Ne varki Farsca'daki tîmar kelimesi, hiçbir zaman Osmanlıcadaki anlamıyla kullanılmamıştır. Osmanlı tîmar sisteminin kökeni konusunda Hammer ve onun görüşlerini esas alarak çalışmalar yaparak, aynı zamanda yanlışlarını da düzelten Belin, Vorms, Tischendorf, tîmar sistemini Selçuklu iktasına bağlamışlardır. Eski Farsca tarihi metinlerde tîmar sözcüğü "ihtimam, ihsan ve inayet, bu maksatla verilen para, zahine, maaş veya iktâ" anlamında kullanılmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı tîmar sistemindeki terimlerin tamamıyla İslami kökenden geldiği görülmektedir. Tîmar sözcüğü, Osmanlılara kadar anlam olarak uzun bir gelişme devresi geçirmiş, ancak Osmanlılar zamanında belirli bir terim olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Osmanlı tîmar sisteminde özel bir yeri olan "dirlik" ve "sipahi" sözcüklerine gelince, birinci sözcük "ma'âş, zindâgâni" gibi Arap ve Acem sözcüklerinin Türkçe çevirisidir. Sipahi sözcüğüne ise, daha Selçuklulardan önceki dönemlerde bile İran'da rastlanılmaktadır. Köprülü F., *Bizans Müesseselerinin* . . . , A.g.e., s. 12 ve s. 126-128. "Tîmar" sözcüğünün kökeni ve anlamı konusunda ayrıca bkz: Barkan, Ö.L., "Tîmar Maddesi" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 286-287.

48 Osmanlı sisteminde "mülk" devletin sahip olduğu şey anlamına geliyor ve devletin gücünü belirtiyordu. O dönemde köylünün konuştuğu dil olan Türkçede, "mülkiyet" sözcüğü yoktu. "Mülk" ile "Devlet" aynı şeyi ifade ediyordu. Günümüzde, bağımsız Türk mahkemelerinde duvarlarda yazılı olan "Adalet mülkün temelidir" sözünde "mülk" kelimesini bugünkü anlamda değil devlet anlamında almak gerekir. Bkz: Berkes, N., *100 Soruda Türkiye'de* . . . , Cilt: I, A.g.e., s. 60-61.

49 Bu açıklamaları yaparken, genellikle eski belgeler üzerinde çalışarak, bu dönemi aydınlatmaya çalışan ve özellikle yaşadıkları o dönemde Osmanlı İmparatorluğu hakkında eser veren yabancı yazarların eserlerinden aktarma yapan yazarlarımızın eserlerinden yararlandık. Burada açıklamaya çalıştığımız miri arazi rejimi, XIV. yüzyıl ile XVI. yüzyıl sonuna dek, Osmanlılarda görülen sis-

A. Dirliklerin Dağıtılış Esasları ve Çeşitleri

Osmanlı Beyliğinin kuruluş yıllarında, yeni alınan yerlerdeki miri toprakların köy ve şehirleriyle birlikte Bey'in ailesi (Beyin bizzat kendisi, oğulları, kardeşleri, amcaları vs.) arasında paylaştırıldığı görülmektedir⁵⁰. Daha sonraları, Osmanlı Beyliği büyüyüp Sultanlık, hatta İmparatorluk haline gelirken toprak dağıtımında Sultan'ın yakınları arasında bölüşülmesi usulü terkedildi⁵¹. Fethedilen yerlerin tüm varlığı memurlar tarafından ölçülüp, yörenin toprakları, orman ve meraları, nüfusu ve dolayısıyla ne kadar öşür geliri olduğu saptanıp zapta geçirildikten sonra, devlete sağlayacağı tahmini vergi gelirine göre "dirlik" denilen birimlere ayrılması esası getirildi. Dirlikler büyüklüklerine göre, "has", "tımar" ve "zeamet" olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır⁵².

Has vergi değeri 100 bin akçenin üzerinde olan geniş topraklardır. Haslar, başta Sultan olmak üzere şehzadelere, vezirlere ve ümera beylerbeyine verilir.

Vergi değeri 20 bin akçeden 100 bin akçeye kadar olan dirliklere, *zeamet* denirdi. Zeametler, ikinci derecedeki yüksek rütbeli devlet memurlarına (üneraya), sancak beylerine verilir. Zeametlerin zamanla 20 bin akçenin altına düşmesi yada zamanla aşırı büyüyerek toprakların tekelleşmesini önleyici düzenlemeler de yapılmıştır. Bu bakımdan zeametler "icmalli kılıç zeamet" ve "icmalsiz zeamet" diye ikiye ayrılır⁵³.

temdir. Ne varki, genellikle başvuru orijinal eserlerin verdikleri bilgiler ve hatta aynı döneme ait elyazması kanunlar bile birbirini tutmamaktadır. (Şanda H.A., A.g.e., s. 49). Bu nedenle, gerek bu üç yüzyıllık süre içinde ortaya çıkan değişiklikler, gerek üç kitaya yayılmış olan Osmanlı topraklarında, farklı yörelerdeki uygulamalar nedeniyle verilen bilgiler yanlış olmamakla birlikte, çeşitli yazarların verdikleri bilgiler ve özellikle rakamlar arasında, az da olsa farklılık olabileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

50. Aşık Paşazade ve Neşri tarihlerinde, ilk fethedilen yörelerin nasıl dağıtıldığına ait örnekler vardır. Ayrıca bkz: Divitçioğlu, S., A.g.e., s. 48-49; Sencer, M., *Osmanlı*. . . A.g.e., s. 235; Aşık Paşaoğlu Aşık "Tevarih-i Ali Osman" *Osmanlı Tarihleri* (Hazırlayan N. Adsız) Bab. 16, İstanbul, 1949, *Neşri Kitab-ı Cihan Nüma* (Hazırlayanlar: F.R. Onut ve M.A. Köymen) Cilt: I, Ankara, 1949.
51. Bkz: İnalçık, H., "1413 tarihli tımar defterlerine göre Fatih devrinden önce tımar sistemi" IV. *Türk Tarih Kongresi*, s. 135.
52. H.A. Şanda'nın verdiği bilgilere göre, zaptedilen bir sancağın kayda geçirilen topraklarının % 20'si has, % 10'u zeamet, % 40'ı tımar, % 20'i evkaf ve kalan % 10'u yurtluk ve ocaklık olmak üzere dağıtılıyordu. Bkz: Şanda, H.A., A.g.e. s. 36.
53. İcmal defterlerine kılıcı (çekirdeği) yazılı olan zeametlere, *icmalli kılıç zeamet* deniyordu. Bu zeametlerin özelliği, eğer bu zeamet değeri daha sonraki eklemelerle yükselmisse yani deftere yazılan kılıç'ın üzerine çıkmışsa (yada aynı kalmışsa), zeamet sahibi ölünce sadece kılıç olarak deftere yazılan kısmın parçalanmadan ölenin mirascısına geçmesi, eklentilerin ise başkasına verilme üzere alınmasıdır. Daha öz bir deyişle, icmal defterine yazılan kılıç miktarının hem zamanla parçalanması hem de zamanla büyüyerek mirasçılara geçmesi önlenmektedir. Küçük tımarların bir araya getirilerek zeamet haline sokulmasıyla oluşan dirlik ise icmalsiz zeamettir. Sahibi öldüğünde, aynen mirascısına geçmemekte, parçalanmaktadır. Bu konuda bkz: Barkan, Ö.L. "Feodal düzen ve Osmanlı Tımarı" *Türkiye'de Toprak*...., A.g.e., s. 889.

Vergi değeri üç ile yirmi bin akçe arasında olan dirliklere "tımara" adı verildi. Daha çok sipahilere verilen tımarların sahib-i arzlarına da sipahi beyi denirdi. Reaya zümresinden birinin tımar sahibi olabilmesi ise oldukça güçlü⁵⁴. Reaya'nın tımar alabilmesi için savaşta çok büyük yararlılık göstermesi gerekirdi. *Tımarlı sipahiler "tezkereli" ve "tezkeresiz" olmak üzere ikiye ayrılırdı. Eğer beylerbeyi kendi tuğrasını taşıyan beratla birine tımar vermişse, buna "tezkeresiz tımar" denirdi. Çeşitli eyaletlerde büyüklüğü değişmekle beraber, bu çeşit tımarlar genellikle küçük tımarlardı. Bazen beylerbeyi, büyük tımar almaya hak kazanan sipahinin eline bir tezkere vererek, tayinin yapılmasını devlet merkezine teklif ederdi. Bu şekilde beratını İstanbul'dan alan sipahinin tımarına "tezkereli tımar" denirdi⁵⁵.*

Sipahi tımarının da zeamette olduğu gibi "kılıç" denilen bir çekirdek kısmı vardı. Nitekim Tablo I'de, tımarla ilgili rakamları verirken, tımar birimi olarak kılıcın verilmiş olduğu görülmektedir. Kılıç, sipahilik hizmetine giren kimseler için bir "başlangıç kadro maaşı" niteliği oluşturan, çekirdek mülkü ifade etmektedir. Sipahinin zamanla göstereceği yararlılıklar sonucu, yapılan terakki zamlarıyla tımarı büyüyebilmektedir. Ne var ki, kılıca daha sonra yapılan ilaveler, ölüm halinde tımarı devralan sipahi evladına geçmemektedir. Böylece, tımarların zamanla, çeşitli fırsatlardan yararlanarak büyümesi ve aile mülkü haline gelerek, toprak aristokrasisinin doğması önlenmiştir⁵⁶.

54 Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriâzamı Lütfü Paşa tarafından 1550'lerde yazılan "Asafname" de reayanın sipahi yazılmasını doğru bulmayarak "Reayadan olup ata ve dededen sipahizade olmayana sipahi etmeden dayanmak gerek. Ol kapu açılınca herkes raiyyetlikten kaçup sipahi olmak lazımgelir. Raiyyet kalmayınca iradi padişahi killet üzere olmak lazımgelir" demektedir. *Asafname-i Vezir Lütfü Paşa*. Dr. Dudolf Techudi tarafından Berlin'de 1910'da basılan nüshadan. s. 24. Aktaran, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul, 1938, s. 31. Öte yandan Ömer Lütfü Barkan'ın belirttiğine göre, yeni bir Padişah tahta geçtiğinde, berat yenilemeleri yapılırdı. Arazi tahrirleri esnasında yapılan itiraz ve ihbarlar sonunda birçok sipahilerin, sırf babadan dededen sipahi olmadıkları için, ellerinden dirliklerinin alındığı görülmüştür. "Tahrir defterlerinde bazı sipahilerin isimleri üzerinde *sipahi amma raiyyetzade, atası köhne deftere raiyye kayıtlı* gibi şerhlerin verilmiş bulunması; babadan dededen sipahi oğlu olmak meselesine prensip olarak verilen ehemmiyetin büyüklüğünü ve halk arasından bu sınıfa girmek için gösterilen liyakat ve fedakârlığın derecesi ne olursa olsun, sipahiliğe raiyyetlikten geçmiş olmanın tehlikelerini hatırlatmaktadır" Barkan, Ö.L., "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı" *Türkiye'de Toprak Meselesi*, A.g.e. s. 887.

Sipahilerin sayısının artıp, sipahi neslinden birçok insanın açlıkta kalması sonucu, reayaya sipahilik kapısının kapatılmasına kadar, özellikle Osmanlıların ilk yıllarında, savaşta yararlılık gösteren cebelü reayaya tımar dağıtılarak sipahilik verilmiştir. Bu konudaki fermanlar için bkz: Barkan, Ö.L. "Tımar Maddesi", A.g.e., s. 313-314.

55 Barkan, Ö.L., "Tımar" *Türkiye'de Toprak Meselesi*, A.g.e., s. 847.

56 Barkan, Ö.L., "Tımar Maddesi", a.g.e., s. 295. Tezkereli tımarlarda kılıç değeri altı bin akçe iken, tezkeresiz tımarlarda kılıç değeri üç bin akçedir. Bkz: Ayni Ali Efendi, *Taksimat-ı Der Livayı Ali Osman*, Ankara, 1964, s. 38-40, Aktaran Sencer M., *Osmanlı*. . . , s. 253.

Tablo: 1
XVI. Yüzyıl Sonlarına Doğru Çeşitli Eyaletlerde Tımarların Dağılışı ve
Cebellüleriyle Beraber Tımarlı Sipahi Ordusunun Mevcudu

Sıra Nr.	Eyâlet ismi	Livâ adedi	Zeâmet	Tımar	Tutarı (kılıç)	Cebellüleriyle berâber asker miktarı
1	Rumeli	24	914	8.360	9.274	33.000
2	Anadolu	14	195	7.116	7.311	17.000
3	Cezayir-i Bahr-i Sefid	10	126	1.492	1.618	4.509
4	Karaman	7	116	1.504	1.620	4.600
5	Rum (Sivas)	7	109	3.021	3.130	9.000
6	Maraş (Zulkadriye)	5	29	2.140	2.169	5.500
7	Haleb	6 (8)	104	799	903	2.500
8	Şam	8 (11)	128	868	996	2.600
9	Kıbrıs	5 (8)	40	1.627	1.667	4.500
10	Trablusşam	5	63	571	634	1.400
11	Rakka ve Ruba	5 (7)	37	616	653	1.400
12	Trabzon	2	56	498	554	1.750
13	Diyarbakir	11 (19)	42	688	730	1.800
14	Erzurum	11	120	5.159	5.279	7.800
15	Çıldır	14	97	559	656	1.700
16	Van	15 (20)	199	916	1.115	1.300
	Y e k ũ n	149 (172)	2.375	35.934	38.259	100.359
17	Kefe	—	—	—	554	(?)
18	Musul	6	—	—	274	(?)
19	Kars	6	—	—	1.206	(?)
20	Bosna	8	—	—	(1) 389	3.000
21	Budin	20	—	—	2.722	(?)
22	Tamşyar	6	—	—	(?)	2.000
23	Şehrizûr	19 (20)	—	—	(?)	(?)

Kaynak: Aynı Ali Risalesi, Aktaran Barkan Ö.L. "Tımar Maddesi" a.g.e., s. 290.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, arazi sayımları düzgün bir şekilde yaptırılmış olmasına karşın, bu sayımlar Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarından itibaren giderek yapılmaz yada yapılamaz olmuştur. Bu nedenle Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarında başlayıp, II. Selim ve nihayet III. Murat döneminin başında bitirilmiş olan arazi sayımından sonraki dönemlere ilişkin rakamlar bulmak güçtür. Tımar sisteminin en gelişmiş durumda bulunduğu bu döneme ilişkin tımar kadroları ile ilgili verilen bilgiler⁵⁷, ufak tefek farklılıklar göstermesine karşın tımarlarla ilgili bir fikir vermektedir. Tablo I'de, *Ayni Ali Risâlesi*'ne göre XVI. yüzyılın sonlarında 149 Osmanlı livasında tımarların sayısının 2375'nin zeamet olmak üzere, 38259 kılıç olduğu görülmektedir.

Öte yandan, Evliya Çelebi, *Ayni Ali Risalesi*'nden alınan ve Tablo I'de görülen rakamları yeterli görmeyerek, Osmanlı Eyaletlerini Asya ve Avrupa kıt'asına ayırarak, Avrupa kıt'asındaki 13 eyalette 40695, Asya kıt'asındaki 20 eyalette de 42857 kılıç olmak üzere 83552 tımarın varolduğunu belirtmiştir⁵⁸.

B. Dirlik Sahiplerinin Hakları ve Yükümlülükleri

Kendisine has, zeamet ve tımar verilen kimselerin (ki bu kimselere sahib-i arz deniliyordu), *hakları*, reayanın devlete vermekle yükümlü oldukları vergileri devlet adına tahsil etmekte. Bu kişiler, devletin vergi memuru durumundaydılar. Kanunda gösterilen vergilerden fazlasını alamazlardı.

Dirlik sahiplerinin devlet adına reayadan aldıkları vergiler karşılığında yerine getirmeleri gereken yükümlülükleri ise gelirlerine göre belirli miktarda silahlı asker — ki bunlara "cebeli" denirdi — besleyip, giydirip, kuşatıp, savaşa hazır şekilde idmanlı tutmak ve savaşa halinde cebellileriyle birlikte orduya katılmaktı.

Has ve zeamet sahipleri savaşa gideceği zaman her beş bin akçelik geliri için bir cebeli, buna karşın tımarlı sipahiler gelirlerinin ilk üç bin akçesi kendilerine ait olmak üzere, her üç bin akçe karşılığında bir cebeliyi savaşa hazırlamak zorunday-

57 Bu bilgiler şu kaynaklarda verilmiştir. *Kavanin-i Al-i Osman der hulâsa-i mezamin-i defter-i divan*, 1017 (1608-1609) İstanbul, 1280; Hezârfen Hüseyin, *Talhis al-bayân fi kavanin Al-i Osman* (1080 = 1669/1670); *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt I, İstanbul, 1971, s. 181-207. Aktaran Barkan Ö.L., *İslam Ansiklopedisi*, "Tımar Maddesi", s. 289.

58 Evliya Çelebi'nin Asya ve Avrupa kıtasındaki eyaletlere göre yaptığı tımar ve zeamet sayıları şu şekildedir:

	Tımar bulunan eyalet	Zeamet	Tımar	Tutarı (Kılıç)
Avrupa kıt'asında	13	3.306	37.989	40.695
Asya kıt'asında	20	1.571	41.286	42.695
Toplam	33	4.877	78.675	83.552

Aktaran Barkan, Ö.L., *İslam Ansiklopedisi*, "Tımar Maddesi", s. 291. Bu eyaletlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt I, İstanbul, 1971, s. 181-207.

dılar. Görüldüğü gibi, geliri enaz olan tımarların cebeli götürmek konusundaki yükümlülüğü, daha büyük gelire sahip olan has ve zeametlerinkinden fazladır. Öte yandan, tımarların sayısı da has ve zeametlere göre daha çoktu ⁵⁹.

Yalnız belirtmek gerekirken, tımarların üç çeşidi vardır. Yukarıda özelliklerini belirttiğimiz, savaşa cebelileriyle birlikte katılmak üzere verilen tımarlara "*eşkinici tımarı*" denirdi. Osmanlılarda tımarların çoğunluğu bu gruba dahildir. "*Mustahfaz tımarı*" yada "*koruma tımarı*" adı verilen bir ikinci tımar daha vardı ki bu tür tımar sahipleri, aldıkları vergi geliri karşılığında buldukları kaleyi korumakla görevliydi-ler. "*Hizmet tımarı*" denilen bir üçüncü çeşit tımara sahip olanlarsa, aldıkları vergi karşılığı kendilerine verilen bir hizmeti sağlamakla yükümlüydüler. Bu hizmetler arasında, bir yolun bakım ve güvenliğini sağlamak, bir köprüünün bakım ve onarımını yapmak yada örneğin saraya simbul soğanı, av kuşları sağlamak gibileri de vardı ⁶⁰.

Savaşa cebelilerinin başında katılmak durumunda olan tımarlı sipahiler barışta dirliklerinde oturmak zorundaydılar. Dirliklerinin bulunduğu sancaktan başka yerde oturan sipahiler azledilirlerdi.

Dirlik sahipleri, her ne kadar kendilerine "sahib-i arz" deniliyorsa da ne dirliklerindeki toprakların, ne de toprakları işleyen reyanın vermekle yükümlü olduğu vergilerin mülkiyetine sahiptirler. Kendilerine verilen hizmetleri yaptıkları sürece, devlete ait vergileri, onun nam ve hesabına toplamak hakkından yararlanabilirlerdi. Bu hak hiçbir şekilde satılamaz, vakfedilemez ve hatta miras olarak geçmesi olası bir mülk-gelir niteliği arzetmezdi ⁶¹.

Has ve zeamet gibi büyük dirliklerin sahipleri olan vezir ve beyler sık sık değiştiğinden, bu dirliklere sahip olanların bu hakları genellikle evlatlarına geçmediğinden, dirlikleriyle ailevi bir ilişki veya yakın bir alaka oluşturmaları olası değildi. Tımar sahibinin ölümü halinde ise, söz konusu kişinin hizmet yapabilecek erkek evlatlarının birine yada birkaçına ilke olarak tımar verilir. Ne varki, erkek evlata verilen tımarın bizzat ölen babanın tımarının olması gibi bir kural olmadığı gibi, değer olarak da babanın tımarının aynı olması şart değildi ⁶². Öte yandan, yukarıda zeamet ve tımarla ilgili olarak belirttiğimiz "kılıç" müessesesiyle, hem dirliklerin küçülmesine, hem de büyüyerek dirlik sahiplerinin toprağa bağlı hanedan oluşturmalarına olanak tanınmamıştır.

Dirliklerin mirascılara intikalinde, hanedan ve merkeze karşı güç oluşturma olasılıklarını azaltmaya yönelik bu uygulamalara karşın, babadan oğula geçen özel mülklere de rastlanmaktadır. Bunlara "yurtluk ve ocaklık" olarak verilmiş olan topraklarla, "eşkinçülü mülk" olarak verilen topraklar ve "Malikane-Divani" sistemi örnek verilebilir.

"*Eşkinçülü Mülkler*" yada "*Mülk tımarları*" denilen statüye sahip topraklarda, devlete ait olması gereken mülkiyet hakkı birisine satılmış yada bağışlanmıştır. Aslında, buraların mülkiyeti yine devlete ait olmasına karşın, devlet "kendisine ait ol-

59 Şanda, H.A., A.g.e., s. 36.

60 *Türk Ziraat Tarihine bir Bakış*, A.g.e., s. 36.

61 Barkan, Ö.L., "Tımar", A.g.e., s. 817-818.

62 Barkan, Ö.L., "Tımar", A.g.e., s. 818. Ayrıca, tımar dağıtımında usuller için bkz: Barkan, Ö.L., "Tımar Maddesi", A.g.e., s. 314-316.

ması lazım gelen her türlü hak ve resimleri toplama hakkını bütün hayatı boyunca ve ölümünden sonra mirasçuları tarafından mülk olarak dilediği gibi tasarruf edilebilecek bir *gelir* halinde bedeli mukabilinde satmış, bağışlamış veya eşkincülü mülk olarak dağıtmıştır. Bu gibi mülk sahipleri, sefere kendileri gitmeseler bile yerlerine dâima zırh kuşanmış ve gereği vechile silahlanmış muayyen adette asker, *cebelle* göndermek mecburiyetindedirler" ⁶³. Bununla beraber, bu mülk tımarların miktarı zamanla son derece azalmıştır. Özellikle Anadolu'da rastlanan bu mülk tımarlarının Kanuni Sultan Süleyman zamanında Ankara ve Bursa gibi önemli merkezler çevresinde ancak 7-8 köyde varolduğu, Rumeli'nde ise tek tük rastlanan istisnalar olduğu görülmektedir ⁶⁴.

"*Yurtluk ve ocaklık*" şeklinde, Doğu Anadolu'da babadan oğula yada akrabalara geçen sancak ve haslara rastlanmaktadır. Devlet mülkiyetinin şahıs yada ailelere bırakıldığı bu özel dirlikler, bu yörelerin fethi sırasında hizmet ve itaatleri karşılığında eski emirlere, belirli miktarda *cebelle*yle sefere gitmek yükümlülüğü koşuluyla verilmiştir. "Bu gibi tımarların sahipleri gelişigüzel azl ve nasp edilemediği gibi, ölüm ve hatta ihanet vukuunda da yurtların, oğullarına veya akrabasına verilmesi lazım gelirdi" ⁶⁵.

Diyarbakır'da ve Rumeli'de rastlanan *Malikane-Divani* sisteminde ise, toprağın kuru mülkiyet hakkı özel kişilere bırakılmış olmasına karşın, tasarruf hakkı devletçe saklı tutulmuştur. Bu toprak mülkleri, mirasçılar arasında taksim edilebildiği gibi, satılıp alınabilmekte, nikah karşılığında zevceye kalmakta ve çeyiz olarak verilebilmektedir ⁶⁶. Vakıf haline de getirilebilen bu toprak mülklerinin sahipleri, toprağı işleyen reayadan sadece, kuru mülkiyet haklarına karşılık olarak "toprak kirası" istemek hak ve yetkisine sahiptirler. "Malikane hissesi" denilen bu kira, genellikle ürünün (ürüne hububat, bağ, bahçe, bostan ve kovan, öşriye, değirmen resmi dahil) beşte, yedide yada onda biridir. Bunun dışında, toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeye mecbur oldukları tüm öteki hak ve resimler *divani* namı altında doğrudan doğruya devlete, yani orada devleti temsil eden sipahi veya amile ait bulunmaktadır ⁶⁷.

Fatih Sultan Mehmet döneminin askeri zaferleri yeni savaşçıların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Fatih, bu yeni savaşçıları tatmin etmek için, malikane bey-

63 Barkan, Ö.L., "Osmanlı Devrinin Eşkincülü Mülkleri ve Mülk Tımarları Hususunda Notlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, A.g.e., s. 898.

64 Barkan, Ö.L., "Osmanlı Devrinin Eşkincülü Mülkleri. . .", A.g.e., s. 902.

65 Barkan, Ö.L., "Tımar" A.g.e., s. 819. İsmail Hakkı Uzunçarşılıya göre, bu şekilde "yurtluk ve ocaklık" verilen yerler, Doğu Anadolu'da Cizre, Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye, Hakkari, Eğil, Palo, Sokman, Kulp, Tercil, İtak, Mihrani, Çapakcur, Pertek, Çermik idi. Ayrıca "Mir aşiretliği ismi ile Van, Diyarbakır, Şehr-i Zor'da dört yüz kadar aşiret reislikleri vardı ki, bunlar derece itibarıyla sancak beyi ile birlikte sefere giderler, vefat ettiklerinde dirlikleri oğullarına yoksa en yakınlarına verilir. Bkz: Uzunçarşılı, İ.H. *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara, 1949, s. 272-273.

66 Barkan, Ö.L., "Malikhâne-divani sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, A.g.e., s. 152.

67 Barkan, Ö.L., "Malikhâne divani sistemi", A.g.e., s. 154.

lerini ortadan kaldırarak malikaneleri zeamet ve tımar olarak savaşta yararlılık gösterenlere dağıtmıştır ⁶⁸.

C. Reayanın Hukuki Statüsü

Mir-i arazi rejiminde, rakabesi beytümale ait olan toprakların tasarrufu "sürekli bir kiracı" statüsünde olan reaya (köylü)'ye ⁶⁹ bırakılmıştı. Reaya kira sözleşmesini, dirlik yönetimini elinde bulunduran sahib-i arzdan "tapu resmi" adı altında bir peşin kira (icare-i muaccele) ödeyerek almaktadır. Reayaya bu şekilde "daimi ve rsi" bir tür kiracılık mukavelesiyle bırakılan bu toprakların genişliği yöreden yöreye, toprağın verimine göre değişmekle beraber, eğer "nadas ve ekim işleri bir çift öküzle yapılabilecek büyüklükte" ise, bu şekildeki tarımsal işletmeye "reaya çiftliği", yarısına da "öküzlük" deniyordu. Öte yandan reaya çiftliğinin belirli miktarda tahıl (buğday) ekimine uygun olan bir toprak olarak belirlendiği de görülmektedir ⁷⁰.

Mir-i topraklardan ayrılan çiftliklerden biri, yada yarısı, sahib-i arz tarafından kendisine verilmiş ve durum, nüfus ve arazi sayımları sonucunda defterlere geçirilmiş olan reaya, yeterli bir nedeni olmaksızın topraklarını üç yıl boş bırakamazdı. Üç yıl boş bırakılan topraklar, tapu resmi ve bunun sağladığı kullanma ve yararlanma hakkı ortadan kalktığından, reayanın elinden alınarak, başka birine kiraya verildi.

Devlete ait topraklar üzerinde kiracı olarak yerleştirilmiş olan reaya, tam bir mülkiyet tarzının sağladığı hakların birçoğundan yararlanamamaktadır. Reaya'nın tarlasını satmak, hibe, vakıf veya vasiyet etmek; toprağın diğer mülkler gibi, bütün mirasçılara geçtiğini görmek, tarlasını istediği şekilde kullanmak, istediğini yetiştirmek, toprağı işlemek veya işlememek özgürlüğüne sahip olmak gibi hakları yoktur ⁷¹.

68 Ne varki, Fatih Sultan Mehmet tarafından bu şekilde zeamet ve tımar olarak dağıtılan malikane toprakları, daha sonra II. Beyazıt döneminde, padişah tarafından, eski sahiplerine geri verilmiştir. Şanda H.A., A.g.e. s. 55.

69 Reaya sözcüğü, Arapça "sürü" anlamına gelmektedir. 1590'larda Osmanlı topraklarında, birkaç yıl bulunan ve dönüşünde hatıralarını yazan Baron W. Wratislaw'a göre, sadece Yahudi ve Hristiyan olanlara reaya denilmektedir (Bkz: Wratislaw, W., *Anılar, 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1981, s. 11).

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış adlı eserde ise, Tanzimat dönemine kadar toprakta çalışan tüm köylü ve çiftçiler için kullanılan bu sözcük, daha sonraları müslüman olmayanlar için kullanılmıştır. (*Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, A.g.e., s. 30). Öte yandan, Türkçede "köylü" sözcüğü önceleri gazetelerde kullanılarak yaygın hale gelmiş ve daha sonra "reaya" sözcüğünün yerine kullanılmaya başlanmıştır (Şanda, H.A. A.g.e., s. 7).

70 Barkan, Ö.L., "Çiftlik", A.g.e., s. 789-790. Reaya çiftliğinin geliri için bkz: Barkan, Ö.L., "Çiftlik", s. 790.

71 Barkan, Ö.L., "Türkiye'de toprak meselesinin . . ." A.g.e., s. 128. Reaya, toprak üzerinde ne yapmak isterse, sahib-i arza sormak zorundaydı. Örneğin, reaya sipahi beyinden habersiz toprağı üzerinde ev yapmışsa, sipahi beyinin izinsiz yapılmış bu evi yıkmak hakkı vardı. Aynı şekilde reayanın sipahi beyinin haberi olmadan değirmen yapmak, tarlayı bağ haline sokmak, çayırları tarla haline getirmek hakkı yoktu. Bkz: Şanda, H.A., A.g.e., s. 51-52.

Tüm bu sınırlamalara karşın, uygulamada sanki reaya toprağın hukuki sahibi gibidir. Toprak babadan oğula geçmekte ⁷², fakat öteki mirasçılara geçmemektedir. Buna karşın, eğer ölen reayanın oğlu yoksa, bu defa toprak, tercihan ölenin kızına yada er-kardeşine, yeniden tapu bedeli ödenmesi koşuluyla kiralanmaktadır. Eger söz konusu toprağı almaya hak sahibi olanlar, belirli bir süre içinde bu haklarını kullanmazlarsa, bu defa toprak köyde toprağı gereksinmesi olanlara ve nihayet istekilere verilebilmektedir. Yalnız, tapu hakkı olan kimselerin sırası değiştirilemediği gibi, reaya çiftliğı parçalanarak dağıtılamamakta yada satılamamaktadır ⁷³.

Devlet ve devleti temsil eden sahib-i arz reayanın vergi verme olanaklarını azaltmamak için çiftliklerin her türlü buhranlara dayanabilecek bir işletme bütünü halinde korunmasına gayret etmek durumundadır. Sahib-i arz reayanın toprağı elinden çıkararak proleterleşmesine engel olmak için, kendi çıkarları doğrultusunda çalıştığından ⁷⁴ bu durum, reaya için doğal ve toplumsal tehlikelere karşı bir tür sigorta olmaktadır.

Mir-i arazi sisteminde reaya, bugünkü anlamda özgür değildir. Toprağı bağlanmıştır. Her ne nedenle olursa olsun, toprağı terkederse, sahib-i arzın onu bulmak ⁷⁵, cezalandırmak, neden olduğu zararı ödetmek ve tekrar toprağına döndürmek yetkisi vardır. Ancak, toprağı terkederek reaya, gittiğı yerde yirmi yıldan fazla kalmışsa, tekrar geri getirilmesi yasaktır, ancak 25 akçe "çift bozan" resmi vermekle yükümlüdür ⁷⁶.

Reaya'nın hukuki statüsü yönünden bir başka önemli nokta, reayanın, kızlarını yada oğullarını evlendireceğı zaman sahib-i arzdaki izin alması gereğidir. Öte yandan, sahib-i arz da reayanın kızını, onun izni olmadan evlendiremez yada evli kadını boşattıramazdı ⁷⁷.

72 Eger ölen reayanın çocukları toprağı işleyemeyecek kadar küçükse, onların bakımını kanunlar uyarınca sahib-i arz yüklenmektedir. Çiftlik bir başkasına işletilmekte, elde edilen gelirle yetimlere bakılmaktadır. Çocuklar büyüdüğünde, babalarının olan çiftlik, yeniden onlara tapu edilmektedir.

73 Barkan, Ö.L., "Türkiye'de toprak meselesinin..." A.g.e., s. 128-129.

74 Barkan, Ö.L., "Türkiye'de toprak meselesinin..." A.g.e., s. 129.

75 Sipahiler, başka sipahinin reyasını kandırıp, kendi tımarına çekemezdi. Tımarına yabancı bir reaya gelmiş olan sipahi, bu yabancının durumunu, nereden geldiğini araştırmakla yükümlüydü. Eger söz konusu yabancı reaya, başka bir sahib-i arzın defterine kayıtlıysa, bu taktirde sipahi söz konusu sahib-i arza haber göndererek, kaçak reayanın sahib-i arzına teslimini sağlamalıydı. Bu şekilde hareket etmeyen bir sipahi, tımarı elinden alınmasını gerektiren bir kabahat işlemiş oluyordu. Barkan, Ö.L., "Tımar Maddesi" A.g.e. s. 307.

76 Tuncer Hadiye, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Kanunları*, Ankara, 1965 ten aktaran, Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni* (Beşinci Baskı), Ankara, 1971, s. 18. Muzaffer Sencer'in yaptığı araştırmalara göre, toprağı terkederek reyanın geri getirilmesi için öngörülen zaman aşımı süresi, çeşitli kanunname-lerinde değişiktir. Örneğin bu süre, Kütahya livası kanununda 15 yıl, Hüda-vendiğar livası kanununda 10 yıl'dır. Öte yandan, toprağı terkederek reaya, eger bir başka yerde tarımla uğraşıyorsa, bu defa tazminat olarak, ürününden biri toprak sahibine, öteki raiyet sahibine (raiyet sahibi o reayanın eski sahib-i arzı anlamına gelmektedir) olmak üzere, iki öşür ödemekle yükümlüydü.

77 Tuncer, H., A.g.e., den aktaran, Avcıoğlu D., A.g.e. s. 18.

Reyanın ödemekle yükümlü olduğu vergilerin başlıcalarını üç başlık altında toplamak olasıdır:

— *Topraktan alınan vergiler*: Sahib-i arz reayaya çiftlik verirken tapu resmi adı altında aldığı peşin kiradan (icare-i muaccele) başka ⁷⁸, senede bir defa, mart ayında olmak üzere "*çift resmi*" alırdı. Bu vergi, eldeki arazinin büyüklüğüne göre ödenen bir arazi vergisi yada kirasıdır ⁷⁹.

Yalnız, çift resminin "*karışık ve katışık*" bir mahiyeti olduğu görülmektedir. Zira, hiç toprağı olmayan fakat evli bulunan her müslüman reayadan, elinde bir çift öküzü olsun yada olmasın 12 akçelik bir *bennâk* resmiyle, hiç çifti ve çubuğu olmayan ve henüz evlenmemiş olanlardan alınan 6 akçelik bir mücerret resmi alınırdı ki, bu resimler de çift akçesiyle aynı gruptan oldukları halde, bunlar, sahip olunan arazi miktarı gözönünde tutulmadan, çift akçesi vermeyenlerden alınıyordu. Bu da arazi üzerinden alınan çift akçesi içinde, aynı zamanda bir tür baş vergisinin de bulunduğunu göstermektedir ⁸⁰.

— *Üretim üzerinden alınan vergi*: Reyanın her yıl elde ettiği ürünün belirli bir oranı "*öşür*" (yada "*aşar*") adı altında sahib-i arz tarafından devlet adına aynı olarak alınmaktaydı. Öşürün her yıl elde edilen ürünün ne kadarını kapsadığı, toprağın verim kabiliyetine, sulama koşullarına, yapılan tarımın nevine ve nihayet yerel örf ve adetlere göre, büyük değişiklikler arz ediyordu. Hatta, bazan her kaza ve köy için öşürün oranı farklı olmasına karşın, öşür (üşr, aşar) sözcüğünün onda bir anlamına geldiğini kaydetmek gerekir. Bugün Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili arşivlerde öşür oranları ile ilgili oldukça zengin bir döküman mevcuttur ve bu oran çeşitli livalarda farklıdır ⁸¹. Çeşitli livalara ilişkin kanunnameler incelendiğinde, "*Kütahya livasında, hububattan aşr-i şer-i ile yemlik alınmakta ve bu suretle verginin yekunu sekizde biri bulmaktadır. Aydın livasında öşürle sâlâriyenin yekunu yirmi kilede iki buçuk kile olarak hesaplanmaktadır. Rumeli'de de öşürün mahsule nisbeti salarileyle birlikte sekizde bire yükselmektedir. Diyarbekir vilayetinin muhtelif livalarına mahsus Osmanlı Kanunlarına göre, reyanın mahsullerinin beşte veya altıda bir olarak taksim edileceği defterlerde yerli yerinde gösterilmiştir*" ⁸².

Bazı yörelerde ise öşürün oranının saptanmasında ziraat nevinin rol oynadığı görülmektedir. Örneğin Çirmek livasında pamuktan altıda bir, meyvelerden yedide

78 Tapu resmi, bir toprak sahib-i arz tarafından reayaya ilk defa verilirken alınırdı. Eğer reaya çiftliği, reyanın kanuni mirasçılara geçerse, sahibi arz yeniden tapu resmi alamazdı. Ancak herhangi bir nedenle bir çiftliğin intikal hakkına sahip mirasçının bulunmaması nedeniyle yeni bir kişiye tapu edilmesi söz konusu olduğunda alındığından, sahibi arzın gelirleri arasında, bu verginin payı çok küçüktür.

79 Çift resmi, çeşitli yer ve zamanlara göre 22 ile 60 akçe arasında değişmektedir. Öte yandan, eğer reyanın toprağı "*öküzlük*" (yarım çift) ise, çift akçesinin yarısı, öküzlükten de küçükse, bu defa arazinin verimine ve zamana göre değişen her 3,5 yada 10 dönüme bir akçe olmak üzere, dönüm resmi alınmaktadır. Barkan, Ö.L., "*Çiftlik*" A.g.e., s. 790.

80 Barkan, Ö.L. "*Çiftlik*", A.g.e., s. 790.

81 Barkan, Ö.L. "*Öşür*" *Türkiye'de Toprak Meselesi*" A.g.e., s. 800.

82 Barkan, Ö.L. "*Öşür*", A.g.e., s. 800.

bir, hububattan beşte bir, sebze ve bostanlardan onda bir oranında öşür alınmaktaydı ⁸³.

Hemen belirtmek gerekir ki, aşar vergisinin çeşitli yörelerde onda bir değil de farklılıklar göstermesi, imparatorluk için büyük bir vergi kargaşasının, adaletsizliğin, keyfiliğin olduğu anlamında alınmamalıdır. Aksine, böylesi bir uygulama, ekonomik ve mali düşüncelerle, asırlık deneyimler sonucu, çiftçilerin elde etmesi olası gayrisafi gelirleri gözönüne alınarak, adaleti sağlamak amacıyla benimsenmiştir ⁸⁴.

Aynı bir vergi olan öşür, harman kaldınıldıktan sonra ödenirdi. Ne varki, öşürü reaya sahib-i arza, tarlasında değil, onun bulunduğu yerde teslim ederdi. Öşürü kendi aracıyla sahib-i arzın bulunduğu yere götürün — ki bu bir günlük süreyi aşamazdı ⁸⁵ — reaya aynı zamanda teslim ettiği buğday demetlerini döverek harman yapmak zorunluluğundaydı ⁸⁶.

— *Diğer Vergiler:* Arazi üzerinden ve ürün üzerinden alınan yukarıda sözünü ettiğimiz vergiler dışında, çeşitli harçlar, para cezaları, olağanüstü vergiler ve müslüman olmayan reayadan alınan vergiler vardır. Bunları da öz olarak belirtelim.

Harçlar arasında en kayda değeri, sahib-i arzın reayadan aldığı "arıs" (gelin) yada "gerdek harcı" dır. Reaya evlenmek istediği zaman sahib-i arza, evleneceği kimse kırsa 60 akçe, dulsa 30 akçe, ayrıca evlenme akti için 12 akçe dolaylarında bir harç ödemekle yükümlüydü ⁸⁷. Hıristiyanların gerdek harcı ise, çeşitli bölgelerde değişmekle beraber, daha yüksekti ⁸⁸.

Reayanın ödediği *cezalara* gelince, bir suç işlenmesi halinde, muhakeme sonunda suçu işleyenini ödemekle yükümlü olduğu para devlet adına, sahib-i arz tarafından alınırdı. Suçluların ödeyecekleri para cezası, suçun önemine ve suçlunun mali durumuna göre değişmektedir. Örneğin adam öldüren bir reaya (eğer şeriatın kıyas hükmüne göre ölüme mahkum edilmemişse) zenginse 400 akçe, orta halli ise 200 akçe, fakirse 50-100 akçe arası bir "cerime" ödemekle cezalandırılırdı. Zina halinde yakalanan evli erkek, kadının direnme durumuna göre aşamalı olarak değişmekle beraber, 40-400 akçe arası bir ceza verirdi. At hırsızından (eğer eli kesilmezse) 400, sığır "ogrulayundan" 100 akçe ceza alınırdı. Eğer bir reayanın atı yada öküzü bir başkasının ekinine girerse, hayvan başına 5 sopa vurmak ve ayrıca 5 akçe almak,

83 Barkan, Ö.L. "Öşür", A.g.e., s. 801.

84 Barkan, Ö.L. "Öşür", A.g.e., s. 802.

85 Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1457 (H. 892) Aktaran Yalçın A., *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara, 1979, s. 120.

86 Şanda, H.A., *Reaya ve Köylü*, A.g.e., s. 57.

87 Ö.L. Barkan'ın belirttiğine göre, gerdek resminin miktarı, evlenecek olanın kız ya da dul olmasına göre değiştiği gibi, kızın baba (ata) sınıfı servetine göre de değişmektedir. Yukarıda verdiğimiz varlıklı bir babanın kızı içindir. Orta halli kızın gerdek resmi 30-40, fakirin ise 10-20 akçe olurdu. Bakire kızın "aruziyyesi", nereye gelin giderse gitsin, güvey tarafından o kızın ailesinin oturduğu toprakların sahib-i arzına verilirdi. Buna karşın dul kadının gerdek harcını ikamet ettiği yerin sahib-i arzı alırdı. "Tımar", A.g.e., s. 836-837.

88 Şanda, H.A., *Reaya ve Köylü*, A.g.e., s. 53. Ö.L. Barkan ise, Hıristiyan kız ve gelinlerin gerdek resminin müslümanlarınkinin yarısı kadar olduğunu belirtmektedir. Bkz: Barkan, Ö.L., "Tımar" A.g.e., s. 837.

koyun yada buzağı girerse, hayvan başına bir sopa vurmak, bir akçe almak ve ayrıca zararları ödemek gerekirdi ⁸⁹.

"Avarız" adı altında toplanabilen bir diğer vergi türü, reayanın savaş dönemlerinde, devlete ödemekle yükümlü kıldığı çeşitli salmalar ve hizmetlerdir. Bunların en önemlileri şunlardır: Askerin geçeceği yollar boyunca te'sis edilen menzil teşkilatına nitelik ve miktarı saptanmış zahireyi satmak (sür-sat), ordunun gereksinmesi olan savaş gereçlerini ve samanı sağlayarak istenilen yerlere taşımak, gerektiğinde araba, hayvan ve işçi bulmak, kürekçi, azeb ve öteki isimler altında donanmaya gerekli sınıfları sağlamak, hisar yapmak ve nihayet "avarız akçesi" yada "avarız bedeli akçe" adı altında belirli bir miktar para ile seferin ve devletin yönetim giderlerine katılmak ⁹⁰.

Nihayet, yukarıda belirttiklerimize ek olarak, bir grup daha vergi vardı ki, sadece müslüman olmayanlardan alınırdı. Yukarıdaki vergiler, müslüman yada müslüman olmayan tüm reayadan alınırken, başta cizye olmak üzere bazı vergiler müslüman olmayan reayadan ek olarak alınırdı. *Haraç* da denilen *cizye*, her müslüman olmayan reayanın ödediği, 26 akçelik bir baş vergisidir. Yine müslüman olmayan reaya, yılda 25 akçe *ışpeçe* adı verilen bir vergi öderdi ⁹¹.

89 Barkan, Ö.L., "Tımar Maddesi", A.g.e., s. 310-312. Yalnız belirtmek gerekir ki, bu cezaların devlet adına alınmasında tımarlar arasında farklılıklar vardı. Genellikle idari ve mali muhtariyete sahip olan tımarlar, padişah hasları ile sultan ve vezir vakıflarıyla, vezir, beylerbeyi, sancak beyi, nişancı, defterdar, divan katipleri, çavuşlar, çeribaşları, su-başları vb. yüksek rütbeli idare amirleri memurlara ait olan, has ve zeametlerdi. Bu tımarlara *serbest tımarlar* denirdi.

Sipahi tımarları ise *serbest olmayan tımarlardı*. Bunlar idari ve mali muhtariyete sahip değillerdi.

Reayanın ödemekle yükümlü olduğu cezaları, muhakeme kararından sonra, ancak serbest tımar sahib-i arzları alabilirdi. Serbest olmayan tımarların sipahileri ise, ancak kır bekçiliği (eleşt-banlık) selahiyetine ve bu nedenle tahsili gerekli cezaları (ki bu cezalar yukarıda sözünü ettiğimiz, hayvanların başkasının ekili arazisine girmesiyle alınan cezalardır) olabilirdi. Öte yandan, bu tımarlı sipahiler, kendi toprakları üzerinde işlenmiş olan suçlar dolayısıyla alacakları para cezasını, bağlı bulunduğu sancak beylerinin yada su-başlarının adamları ile yarı yarıya paylaşmak mecburiyetindeydiler.

Bu cezalar münasebetiyle belirtmek gerekir ki, herhangi bir cezanın verilebilmesi için suçlunun mutlaka kadı muhakemeleri önünde usulüne uygun olarak yargılanmış ve cezasının hükme bağlanmış olması gerekliydi. Tımar sahiplerinin — ne kadar nüfuzlu kişiler olurlarsa olsunlar — reayanın hukuk ve ceza davalarına bakarak, bizzat ceza vermek yetkileri yoktu. Hatta, bir suç işlediklerinde tımar sahipleri de, reayanın yargılandığı muhakemede yargılanırlardı. Bkz: Barkan Ö.L., "Tımar Maddesi", A.g.e., s. 309-312.

90 Barkan, Ö.L., "Tımar Maddesi" A.g.e., s. 309-310.

91 İŖpeçe'nin kökünün, ondördüncü yüzyılda askeri sınıfa girenlerin savaş tutsakları edinmelerini vergilendirmek amacıyla, konulan "pencik (beşte bir)"e dayandığı tahmin edilmektedir. Başlangıçta köle sahibinin ödediği bu vergi, daha sonra köleye yansımıştır. Buna karşın Rumeli'nde, İŖpece, müslüman olmayanlardan çift resmi yerine alınmaktadır. Yerasimos S., A.g.e., s. 132.

D- Osmanlı Toprak Rejimi ile Ordu Arasındaki Uyum

Savaşçı bir karaktere sahip olan Osmanlı ordusu yeniçeriler ve öteki maaşlı askerlerin oluşturduğu merkezi ordu ile eyaletlerden gelen taşra ordusundan oluşuyordu.

Merkezi ordunun büyük bölümünü, devşirme hristiyan çocuklarının yetiştirilmesi ile oluşturulan *yeniçeriler* teşkil ediyordu. Profesyonel asker olan yeniçeriler, küçük yaşta girdikleri "acemi ocakları" nda yetiştiriliyor, kışlalarda oturarak devamlı talim yapıyorlardı⁹².

Eyalet askerleri denilen taşra ordusu ise, tımarlı sipahiler ile onların emrindeki cebelilerden oluşmaktaydı. Profesyonel bir ordu olmayan eyalet askerleri, barış zamanında, çiftçilikle uğraşmakla beraber, tımarlı sipahilerin emrinde eğitim gören ve gerektiğinde savaşa katılan köylülerle, tımarlı sipahilerden oluşuyordu. Tımarlı sipahilerin, dirliklerinden devlet adına tahsil ettikleri vergiler karşılığında, savaşa hazır tutmakla yükümlü oldukları cebelilerin sayısı ile ilgili ayrıntıdan daha önce söz etmiştik.

Şu halde, merkez ordusu, devletin bizzat maaşlı askerlerinden oluşurken, taşra ordusu mir-i arazi sistemine göre, topraktan devlet adına alınan vergi karşılığı organize edilen askerlerden oluşuyordu. Yaygın kanı, büyük Osmanlı fütuhatında, zaferlerin elde edilmesinde en önemli rolü, yeniçerilerin oynadığıdır. Oysa, bu pek doğru bir görüş değildir. Zira, Büyük zaferler döneminin kapandığı Kanuni Sultan Süleyman'ın öldüğü 1566 yılında, yeniçeri ve maaşlı askerler, ordunun ancak % 10'unu oluşturuyordu⁹³.

Avusturya elçisi Busbecq, yüzyıllar boyu Osmanlı askeri gücünün ana unsurunu oluşturan tımarlı sipahilerin sayı üstünlüğünü anlatmak için Osmanlı ordularının savaş alanlarında adeta yürüyen bir orman manzarası görünümünü taşıdığını belirtmiştir⁹⁴.

Osmanlı ordusunda eyalet askerlerinin bu önemli rolüne karşılık, merkezde tutulan kapıkulu askerleri bir tür "saray askeri" yada "hasa ordusu" olarak, eyalet-

92 Yeniçeriler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Uzunçarşılı İ.H., *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, Ankara, 1943.

93 Söz konusu yıllarda 12.000 yeniçeri ve 6.000 maaşlı süvariyle birlikte 18.000 merkez ordusuna karşılık, 150.000 eyalet askeri olduğu bilinmektedir. Uzunçarşılı İ.H. *Osmanlı Tarihi*, III Cilt, 2. kısım, s. 275 ve Uzunçarşılı İ.H. *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı (Türk Tarihinin Anahatları Eserinin Müsveddeleri)* Seri: 3, No: 14, İstanbul, 1935, s. 93, Aktaran Cem, İ. A.g.e., s. 64. Öte yandan Braudel, XVI. yüzyıl sonunda eyalet askerlerinin sayısının 230.000 atlı kadar olduğunu belirtmektedir. Braudel F., *La Mediterranee et le Monde Mediterranee a l'Epoque de Philippe II*. Lib. A. Colin, Paris, 1966, s. 64, Aktaran Yalçın A., A.g.e., s. 149.

Daha önce Tablo I'de verdiğimiz Ayni Ali Risalesinden alınmış rakamlara göre aynı dönemlerde tımarlı sipahi ordusunun 100.000 civarında olduğu belirtilmektedir.

94 Uzunçarşılı, İ.H. *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, *İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, T.T.K. 1975, s. 555-557, Aktaran Yalçın, A., A.g.e., s. 149.

lerde çıkabilecek baş kaldırmaları caydırıcı bir güçtü. Koçi Bey, eyalet askerleriyle yeniçeri ordusunun birbirini dengelediğini belirtmektedir. Eyaletlerde bir karşıklık ve baş kaldırma olduğunda, bunun, merkezin emrindeki yeniçeri ordusu aracılığıyla bastırıldığından, yeniçerilerde bir itaatsizlik ortaya çıktığında, bunun da, eyalet askerleri ile yola getirildiğinden söz etmektedir ⁹⁵.

Osmanoğullarının dünyanın sayılı imparatorluklarından biri haline gelmesinde en önemli etken olduğunu belirttiğimiz mir-i arazi sisteminde, toprak ile askeri güç arasındaki uyumun başlıca niteliklerini kısaca özetliyelim ⁹⁶.

— Osmanlılar giderek geniş alanlara yayılan bir imparatorluk haline gelirken merkezi gücün, en uzak yörelerde hissedilmesinin en önemli nedeni, mir-i arazi sisteminin tımarları olmuştur. Tımarların bir yandan üretim, öte yandan askeri bir birim olması ve tımarlı sipahinin de aynı zamanda devletin temsilcisi durumunda bulunması, imparatorluğun hem güçlü bir orduyu elinin altında tutmasını, hem de yerel güvenliği sağlaması sonucunu vermiştir. Zira, tımarlı sipahi, tımarının başında oturmak ve tımarının güvenliğini sağlamakla yükümlüdür.

— Ordunun onda dokuzunu oluşturan eyalet askerleri, imparatorluğun her yanına dağılmış olduğundan, organize olarak merkeze karşı politik oyunlara girememekte, siyasi çıkarlara alet olmamaktadırlar. Öte yandan, merkez ordusunda çıkabilecek herhangi bir isyana karşı kullanılabilir bir güçtür. Yukarıda belirttiğimiz gibi, eyalet ordusuyla merkez ordusu birbirini dengelemektedir.

— Mir-i arazi sisteminin en tutarlı yanı, hem büyük bir orduyu savaşa hazır tutması, hem de tarımsal üretimi gerçekleştirmesidir. Eyalet askerleri, merkezi ordu gibi tüketici değil, üreticidir. Savaşta asker, barışta çiftçi olan eyalet askerleri finansmanlarını da kendi kendilerine sağlamaktadırlar.

— Nihayet, ordu birimiyle, toprak biriminin özdeş olması, imparatorluğun me-mur asker durumunda olan tımarlı sipahiler aracılığıyla, üretime yön vermesini sağlamaktadır. Tımarlı sipahiler aracılığıyla imparatorluk, tarım kesimindeki üretiminin ülke yararına yönlendirilmesini sağlamakta, ürünün pazara gönderilmesini denetleyebilmektedir. Öte yandan hem üretiminin iyi yapılması ve dolayısıyla kaynakların israf edilmemesi için köylüyü kontrol altında tutmakta, hem de köylüyü koruyarak, sosyal güvence altına almaktadır.

III. SONUÇ

Dörtüyz civarında çadırdan oluşan Oğuzların Kayı boyuna bağlı Osmanoğullarının, ikiyüz yılda üç kıtaya yayılan ve altıyüzyıl yaşayan dünyanın sayılı imparatorluklarından biri haline gelmesinde en önemli etken, kuşkusuz oluşturdukları kurumların sağlamlığı ve tutarlılığıyla açıklanabilir. Bu kurumların en önemlilerinden biri, hatta en önemlisi toprak, insan ve ordu ilişkisini düzenleyen mir-i arazi rejimidir. Fütühatçı bir karaktere sahip Osmanlıların, ordularının onda dokuzunu oluşturan eyalet askerleri, merkeze mali yük yüklenmeden, topraktan alınan vergilerle or-

95 *Koçi Bey Risalesi* (Sadeleştiren: Z. Danişman), Devlet Kitapları, İstanbul, 1972, s. 50. Aktaran Yalçın A., A.g.e., s. 138.

96 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Cem, I., A.g.e., s. 66-68.

ganize edilen bir ordudur. Mir-i arazi rejiminin son derece iyi uygulandığı 1550 yılına kadar Osmanlıların, zaferden zaferle koştuklarını görüyoruz. Eğer söz konusu rejim olmasaydı, Osmanlılar güçlü bir orduya sahip olamayacaklar ve hatta Osman-
oğulları imparatorluk haline gelemeyecekti denilebilir.

Sonuç olarak, mir-i arazi rejiminin Osmanlılarda toprak ile askeri güç arasındaki dengeyi sağladığı görülmektedir. Bu rejimde toprağın mülkiyeti devlete, toprağın tasarrufu reaya (köylüye) ve nihayet toprağın yönetimi ve devlet adına vergi alma yetkisi, askeri görevler karşılığında memur-asker durumunda olan sipahiye bırakılmıştır.

Ordunun temelini oluşturan eyalet askerleri, mir-i arazi rejimi sayesinde vardır. Öte yandan, askerlerin yetiştirilmesinde görev alan memur-asker statüsündeki tımarlı sipahi, aynı zamanda tarımsal üretimin ülke yararına en iyi şekilde organize edilmesi ve köylünün korunması görevini de üstlenmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun büyüyip güçlenmesini sağlayan mir-i arazi sistemi düzgün işlediği sürece, imparatorluk kendi döneminin hem en ileri tarımına, hem de güçlü ordusuna sahip olmuştur. Bu rejimin bozulmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu, duraklama ve gerileme içine girmiş ve sonunda yerini Türkiye Cumhuriyetine bırakarak tarih olmuştur. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışının ana nedeni mir-i arazi rejiminin bozulması değildir. Ne var ki, imparatorluk Avrupa'da ortaya çıkan değişikliklere ayak uyduramayınca zayıflamaya başlamış, mir-i arazi rejimi bundan etkilenerek bozulmuş, bu bozulma yeni olumsuz gelişmelerin ortaya çıkmasına, bu şekilde ortaya çıkan olaylara, tekrar toprak düzeninin bozulmasına ve sonuçta Türk köylüsünün yoksul ve perişan olmasına neden olmuştur.

*Konumuzu bitirirken, kesinlikle tartışılmasında gerek gördüğümüz bir soruyu yanıtlamaya çalışmak istiyoruz. Osmanlıları büyük bir İmparatorluk haline getiren en önemli etkenlerin başında mir-i arazi sisteminin geldiğini belirttik. Oysa, bu sistem yalnızca Osmanlılar tarafından ortaya atılmış bir buluş değildir. Türk-İslam geleneklerinin bir sentezi olan bu sistemi Osmanlılar Anadolu Selçuklularından devralmışlardır. 1243 Kösedag yenilgisinden sonra, Moğol hakimiyeti altına giren Anadolu Selçuklularının son yıllarında, Anadolu büyük bir başıboşluk içinde kalmıştı. İşte, bu kargaşa ve başıboşluk içinde Anadolu Selçuklularının uçlarındaki iktaların birer beylik olarak bağımsızlıklarını ilan ettiklerini görüyoruz. Osmanlıların da içinde bulunduğu bu beyliklerden başlıcaları Eşref, Hamit, Menteşe, Germiyan, Saruhan, Aydın, Karasi, Umur ve Teke beylikleridir. Selçuklu kalıntıları üzerinde yeşermeye başlayan tüm bu beyliklerde ikta (tımar) sistemi uygulanmaktadır. Şu halde, *Osmanoğullarının bir imparatorluk haline gelmesinde en önemli kurum olarak kabul ettiğimiz toprak düzeni, aynı dönem Anadolu'sundaki öteki beyliklerde de varken neden Osmanoğulları bunlar arasından sıyrılarak hepsini yutmuş ve büyümüş-tür? İşte yanıtlanması gereken soru budur.**

Osmanlıların XIV. yüzyıl başında bir güneş gibi parlamasının en önemli nedeni bulunduğu yöredir. Anadolu'nun batısında Bizans hududunda bulunan beylikler, Moğol istilasıyla birlikte İlhanlı idaresinin gevşekliğinden yararlanarak, uzun yada kısa, önemli yada önemsiz olmakla beraber, hepsi de az çok gelişmeye başlamışlardır. Bunlardan bir kısmı, — ki bunlar arasında Osmanlı, Germiyan, Menteşe, Aydın, Saruhan, Karasi beylikleri sayılabilir — iç ve dış sorunlarla yıkılmaya yüz tutmuş olan

Bizans'tan aldıkları topraklar üzerinde gelişıyorlardı⁹⁷. Zira, söz konusu dönemde, gerek Bizans'ta gerekse Balkanlar'da mutlak aile mülkü (baştina) şeklinde ve askeri görevlere bağlı dirlik (pronia) ler vardı. Üzerinde kolonların ve yarıcılarının çalıştırıldığı bu mülkler giderek küçük arazi mülkiyeti ve serbest köylü işletmesi aleyhine büyüyerek, toprakların büyük kısmının kilisenin ve malikhane sahiplerinin ellerinde toplanmasına neden olmuştu. Batıdaki feodalitenin tüm özelliklerini aynen göstermemekle beraber, bu malikhane sahipleri sarayları, adamları ve mahkemeleriyle birer yerel prens şekline girmiş bulunuyorlardı⁹⁸. Bizans ve Balkanlardaki bu bozuk düzene karşı, Türkler fethettikleri yörelerdeki müslüman olmayan ve o zamana kadar beylere ait topraklar üzerinde kiracı ve yarıcı olarak çalışan köylülere, sipahi aracılığıyla çiftlikler dağıtmışlardır. Bu şekilde, öteden beri gerçek bir toprak mülkiyetin sahip olmamış olan halk, hiç alışık olmadığı ve kendisine büyük sosyal güvence sağlayan yeni bir hukuki statüye kavuşmaktan memnun olmuştur. İşte, Türklerin bu toprak düzenini eski durumlarına göre memnuniyetle karşılamaları nedeniyledir ki, Türkler Avrupa'da hızlı bir şekilde yayılma olanağı bulmuşlardır.

Öte yandan, Anadolu Selçuklularında ikta (tımar) sisteminin olmasına karşın 1240'ta başlayan ve aşağı yukarı 100 yıl süren dolaylı yada dolaysız Moğol yönetimi, Anadolu'da ister istemez izler bırakmıştır. Selçukluların, Moğol İhanlıların siyasal bağımlılığı altına girişi, kaçınılmaz olarak ekonomik bağımlılığı da getirmiştir. Bir yandan bağımlı Selçuklu prensleri yerel güçleri kendilerine çekebilmek için geniş arazileri mülk olarak dağıtmışlar⁹⁹, öte yandan Moğollar tarımsal üretim alanlarını para karşılığı satmışlardır. Satış işlemine gerekçe olarak ta, iktanın yöneticisi olan memur-asker statüsündeki kişilerin daha fazla gelir almak için köylüyü düşünmeden ceplerini doldurmaya bakacakları gösterilmiştir¹⁰⁰. Bu şekilde, toprakta yaygın bir devamlı mülk hakkı oluşturulurken, bu özel mülkler için de ikta deyimi kullanılmıştır. Dolayısıyla 1250'lerden sonra, ikta deyimi, daha öncekinden farklı olarak, mirasla geçen, alınıp satılabilen, yani mülk niteliğindeki toprakların statüsü için de kullanılmıştır¹⁰¹.

Şu halde, Selçukluların son yıllarında askeri görevlere bağlı ikta sistemi bozulmuş, batı feodalitesini anımsatan malikanelerle birlikte vakıf topraklar yaygınlaşmaya başlamıştı. Anadolu'daki beyliklerin topraklarının önemli bir kısmı "malikane" ve "evlatlık vakıf" lar haline girmişti¹⁰².

97 Köprülü, M. F. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, A.g.e., s. 84.

98 Barkan, Ö.L., "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları" A.g.e., s. 135.

99 Cahen, "İkta" A.g.e. s. 328-332, Aktaran Tezel, Y. "Anadolu'da Toplumsal.." A.g.e., s. 24.

100 Ahmet-Zeki Velidi (Togan) "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası 1*, s. 30, 1931, Aktaran Tezel, Y. Anadolu'da..." A.g.e., s. 25.

101 Tezel, Y., "Anadolu'da Toplumsal" A.g.e., s. 25.

102 Bu dönemde Anadolu Beyliklerinde ikta toprakların vakıf ve özel mülk topraklara göre önemini kaybetmesi konusunda bkz: Uzunçarşılı İ. H. "14. ve 15. Asırlarda Anadolu Türk Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi". *Türk Tarih Kongresi II*.

İşte Osmanoğulları, Anadolu'da toplum ve toprak düzeninin bozulduğu, Bizans ve Balkanlarda derebeylik düzenini anımsatan bir çürümüşlüğün hüküm sürdüğü bir dönemde Anadolu beylikleri ile Bizans arasında bulunuyordu. Osmanlılar, bir yandan Anadolu'da bozulan toplum düzenini yeniden kurmak, öte yandan Bizans topraklarında ortaya çıkan derebeylik yönetimini tasfiye etmek görevini başarıyla yürüttüler. XIV. yüzyıl başında, gerek Bizans köylüsü, gerek Anadolu köylüsü, Osmanlıların kendilerine sundukları toprak düzenini büyük bir hoşnutlukla kabullendiler. Osmanoğulları, Selçukluların ikta sistemini benimseyip, daha da geliştirirken, kısa zamanda hem müslüman halkın bulunduğu Anadolu topraklarında¹⁰³, hem de Hıristiyan Bizans topraklarında büyük fütühatlar yapmayı başardılar.

103 Osmanlılar, ellerine geçirdikleri Türk-İslam devletlerinden gelen ortak ananelere sahip olan yörelerde, derhal ve hatta uzun zaman, esaslı ve düzeni kökünden değiştiren bir değişiklik yapmamışlardır. İmparatorluk, kendine özgü nizamı tesis için, zamanı kollamış ve müsait fırsatlar çıktıkça vakıf ve mülk topraklarını, yavaş yavaş devlet toprağı haline sokmaya çalışmıştır. Öyle ki, başlangıçta, beylerle reaya arasındaki sosyal ilişkilerin şekilleri ve karşılıklı mükellefiyetleri tanzim eden kanunlar değil, uzun zaman şahıslar bile değiştirilmemiştir. Bu da gösteriyor ki, Osmanlılar, Anadolu'ya yeni bir düzen getirmemiş, ancak bozulan düzeni, yavaş yavaş yeniden tesis etmişlerdir. Yalnız varolan toprak-insan ilişkilerinden bazılarını ötekiler aleyhine geliştirmiş, onların ülke düzeyindeki dağılış durum ve oranlarını değiştirmek suretiyle, mahiyetlerini de kaybetmelerine zemin hazırlamışlardır. Barkan, Ö.L. "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", A.g.e., s. 133.